

გ. ჩუბინაშვილი

რუისის ტაძრის ისტორიისათვის

ქართლის შუაგულში, გორიდან დასავლეთით სულ რაღაც 15 კმ მანძილზე, მტკვრის ნაპირიდან ცოტათი დაშორებით, ველზე, ფართოდ გადაჭიმულ სოფელ რუისში დგას ტაძარი — მროველ ეპისკოპოსთა სახელგანთქმული კათედრა.

რუისის ტაძარი წარმოადგენს დიდ ნაგებობას გეგმით დაგრძელებული ფორმისა და ცენტრში აღმართული გუმბათის ყელით. გუმბათი დგას ოთხს თავისუფლად მდგარ ბურჯზე. ამის გამო გეგმის ჯვრის ოთხი ამალელებული მკლავიდან აღმოსავლეთისა და დასავლეთის მკლავი შესამჩნევად დაგრძელებულია — აღმოსავლეთით დამატებულია საკურთხევლის აფსიდი, დასავლეთით კი არის სვეტების დამატებითი წყვილი. შენობის ეს დაგრძელება აღმოსავლეთიდან დასავლეთით, რომელიც, თუ დასავლეთ ნაწილში წარმოსდგება მაყურებლის წინაშე გაშიშვლებული სახით, აღმოსავლეთ ნაწილში შემოშენებულია სიგრძივ ფასადებზე. და ბოლოს, დასავლეთის შესასვლელის წინ ტაძარს აქვს საშუალო ზომის, ყოველ მხრივ ღია კარიბჭე. კვადრატიდან გუმბათის წრეზე გადასასვლელად ნახშირია ოთხი პანდანტივი (აფრა). გუმბათის ყელი გარედან დაყოფილია 12 წახნაგად ფანჯრებით; ორმაგ ნახევარსვეტებში მოქცეული თითოეული წახნაგის ჩარჩო კარბადაა დაფარული ორნამენტული ჩუქურთმით. შენობის კორპუსის ქვეითა ნაწილის ფასადზედაც ყველა სამივე შესასვლელი კარი ტაძარში მორთულია ორნამენტული ჩუქურთმით, ფანჯრის ხერეტიც მოჩარჩობულია მით და, გარდა ამისა, საკმარისად დიდი რაოდენობითაა ცალკეული მოჩუქურთმებული ქვები. ამგვარად, ძეგლი ქართულ საშუალო საუკუნეთა ხელოვნების ნიმუშად გვევლინება.

მაგრამ, თუ ახლოს განვიხილავთ შენობას, ჩანს ამ ძეგლის ცხოვრების სირთულე, მკლავნდება დისონირებული ხაზები, ვგრძნობთ რაღაცა შეუთანხმებლობას. კორპუსის ქვეითა ნაწილისა და გუმბათის ყელის პროპორციების ურთიერთი თანათარღობა არ უპასუხებს ქართული ხელოვნობის განვითარების ამათუი პერიოდში გამომუშაებულ ნორმებს: გუმბათის ყელი მეტად მაღალია და შენობის გაბრტყელებულ კორპუსზეა ამოყვანილი, ან, უფრო სწორედ რომ ვთქვათ, — შენობის ქვეითა ნაწილი არა საკმარისად მაღალი და მოხდენილი ჩანს თავისუფლად და მტკიცედ აღმართულ, კარბად მორთულ, საზეიმო (მიუხედავად დიდ დაზიანებათა და დამახინჯებისა) თორმეტწახნაგოვანი გუმ-

ბათის ყელისა და ოდესლაც მის დამაგვირგვინებელი სახურავის კარავთან შედარებით, რადგან ტაძრისაგან მიღებულ შთაბეჭდილებაში დომინირებული როლი სწორედ გუმბათის დაგვირგვინებას უჭირავს. ფასადების გულდასმით გასინჯვა

1. რუისის ტაძარი ჩრდილო-დასავლეთიდან (ოთხმოციანი წლების ფოტოსურათით)

ამეღვენებს არა მარტო ოსტატურად შესრულებულ დეკორაციულ ნაწილებისა და სრულიად ტლანქად და დამახინჯებულად გამოკრილ ფრაგმენტების თანაარსებობას, ან მოჩუქურთმებული ქვების დაქსაქსულობას და შემთხვევით განწყობას ამათუიმ სიბრტყეზე, ან დახვეწილ ოსტატობის მრავალ დეკორაციულ

ელემენტთა ფრაგმენტალობას, არამედ ამ დახვეწილი მორთულობის სრულიად არ არსებობას აღმოსავლეთ ფასადზე, სადაც მდარე ხარახის მორთულობა წარმოდგენილია ძალიან ღარიბად, მაშინ როდესაც დანარჩენმა ფასადებმა იმდენად სრულად შეინარჩუნეს თავისი საუცხოო მორთულობა, რომ კომპოზიციის აღდგენა სავსებით შესაძლებელი ხდება. გეგმის მიმართაც ასევე ჩვეულებრივი ნორმების გარეშე დგას აფსიდის გვერდითი ოთახების ფორმათაშეკმნა, და ნაწილობრივ მათი აგების ელემენტებიც. ბოლოს, მხედველობაში უნდა ვიქონიოთ ზოგიერთ ხუროთმოძღვრულ ფორმათა ფრაგმენტალობა და შენობის ცალკეული შეკეთებანი. ამნაირად, რუისის ტაძარი წარმოგვიდგება, როგორც ხუროთმოძღვრული კომპოზიცია, რომელიც შეკმნილია არა რომელიმე გარკვეულ ისტორიულ პერიოდში ერთბაშად და მთლიანად, არამედ შემაერთებელია თავისთავში სხვადასხვა ეპოქათა ნაწილებისა და ელემენტებისა, რომელთაგანაც ჰქმნის რალაცნაირად ერთმანეთში გადაბმულსა და ერთგვარად დამორჩილებულს ამ გვიანი ეპოქის კომპოზიციურ მიდგომას. აქ დამახასიათებელია სწორედ ის, რომ ჩვენ წინ არის არა სხვადასხვა ეპოქათა ფორმების დაზვიანვა ერთი მეორეზე, არამედ შეგუება, ჩაბმა, ჩართვა წინათ არსებულ ნაწილებისა ან ელემენტებისა თითოეულ შემდგომ ეპოქათა ახალ—და აქ იგი არა ერთია—მხატვრულ კომპოზიციაში.

რუისის ტაძრის შესახებ არსებულ—რასაკვირველია მცირე, მაგრამ მაინც შესამჩნევად უფრო ფართო, ვიდრო იმნაირივე და უფრო მნიშვნელოვანი ქართული ხელოვნების ძეგლების უმრავლესობის შესახებ არსებულ—ლიტერატურაში არსად გაკვრითაც კი არ იხსენიება მისი ისტორიული წარსულის ასეთი სირთულე. არც აკად. ბროსეს, არც პროფ. თაყაიშვილს, რომელნიც აქვეყნებდნენ ტაძრის წარწერებსა და გრაფიტოებს, არ შეაქვთ სათ მიმართაც კი არავითარი, ცოტად თუ ბევრად მკაფიო, ქრონოლოგიური დაყოფა¹. რაც შეეხება ა. ნ. მურავიოვს, ნ. პ. კონდაკოვს, დ. ბაქრაძეს, და ამდენადვე გრ. პ. ს. უვაროვას², ყველა ისინი იხსენიებენ ისევე, როგორც ბატონიშვილი ვახუშტიც, ტაძრის საშინელ დანგრევას თემურლენგის მიერ, და მის სრულ აღდგენას XV საუკუნის პირველ ნახევარში მეფე ალექსანდრე I-ის მიერ, და პირდაპირ ამბობენ რუისის ტაძარზე, როგორც ალექსანდრე I-ის მიერ აშენებულ ნაგებობაზე. მაგრამ ეს მდგომარეობა მაინც არ შეიძლება საფუძველი გახდეს საყვედურისათვის ყველა ამ მკვლევარის მიმართ, არამედ იგი არის მჭევრმეტყველური ანარეკლი ჩვენი ახალგაზრდა მეცნიერების ვითარებისა; ასეთი სახის პრობლემები მაშინ არ ისმებოდა, და არც შეიძლება დასმულიყო. მხოლოდ ჩვენი მეც-

¹ Rapports sur un Voyage archéologique, VI, 6 სვკ. არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი, I, 1907, გვ. 105 შმდ.

² А. Н. М у р а в ь е в, Грузия и Армения. СПб. 1848, т. III, стр. 112—113; Н. П. К о н д а к о в, Древняя архитектура Грузии, М. 1873, стр. 14, 32, 42, 46, 59 და И. И. Т о л с т о й и Н. П. К о н д а к о в, Русские древности, IV. СПб. 1891, стр. 39, 44, 74, 76. Дм. Б а к р а д з е, Кавказ в древних памятниках христианства, М. 1875, стр. 108—109. П. С. У в а р о в а, Материалы по археологии Кавказа, т. IV. М. 1894, стр. 145—147.

ნიერების განვითარება, ამ უკანასკნელი მეოთხედი საუკუნის მანძილზე, მივიდა ზემოთ დასახული პრობლემის დასმის შესაძლებლობამდე.

რუისის ტაძრის პირველი შესწავლა დაკავშირებულია მის გაზომვასთან, რომელსაც საქ. საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების დავალებით აწარმოებდა ხუროთმოძ. ნ. სევეროვი. გაზომვა არამც თუ არ იყო დასრულებული, არამედ დაწყებულ ნაწილებშიც კი არ იყო თანაბრად და მთლიანად შესრულებული. ეს შეწყვეტა დაპირობებული იყო არა მარტო გარეგანი მიზეზებით, არამედ არსებითითაც — მაშინ კიდევ ვერ ხერხდებოდა ცალკეულ ისტორიულ ფენათა დანაწევრება, თუმცა მათი არსებობა იგრძნობოდა: წინასწარ (უკვე შემდეგში) გამოხაზულ გეგმაზე, სადაც ზოგიერთი ნაწილი მხოლოდ პირობითად იყო დაკავშირებული, ურთიერთ-შეთანხმებით არ იყო დაშტრიხული. რუისის ტაძრის პირველი, იძულებით ხანმოკლე ნახვის შემდეგ, ამ თხუთმეტი წლის წინათ (1923 წ. ნოემბერში) შევძელი, ამგვარად, მხოლოდ აღმენიშნა, რომ ტაძარი შეიცავს სხვდასხვა დროის ელემენტებს, რომ თავისი მაღალი მხატვრული კონცეპციით ის არის მაღალ საშუალო საუკუნეთა ნაწარმოები, და არა XV საუკუნის პირველი ნახევრისა, როგორც ფიქრობდნენ უვაროვა და სხვები, როდესაც ის მხოლოდ მთლიანად იყო შეკეთებული, მაგრამ ცალკეულ ნაწილთა გამოყოფა და მათი დროის განსაზღვრა არ შეეძლო: ამისთვის მე მაკლდა შედარებათა მონაცემები. მხოლოდ ეხლა, 15 წლის შემდეგ, როცა ჩვენმა მეცნიერებამ იმდენად წინ წაიწია, რომ შემიძლია ვცადო ზღვარის დადება ცალკეულ ეპოქათა და ფენათა შორის, შემოვხაზო ცალკეულ ეპოქათა რესტავრაციის ფორმათა მთავარი ხაზები, დარწმუნებული ვარ, ეს წინასწარი, დაწყებითი სამუშაო. სეგლის განსაზღვრისა შედარებით ძიებათა შემდეგ: გაღრმავებით, მოცემულ ელემენტთა სრულიად ზუსტი ქრონოლოგიური განაწილების საშუალებას მოგვცემს. რუისის ტაძრის, როგორც ქართული ხელოვნების ძეგლის, ისტორიის გაშუქება, უკვე ეხლა, როცა შესაძლებელია განსაზღვრა მისი დეკორის მხოლოდ მეტად დამახასიათებელი ნაწილებისა და ელემენტებისა, წარმომიდგება საქიროდ ქართული ხელოვნების ისტორიის განვითარების და გაღრმავების მიზნით, და იქნებ საქართველოს ისტორიისაც ზოგადად, თუ კი გავითვალისწინებთ, რომ რუისი იყო ერთი თვალსაჩინო პუნქტთაგანი საქართველოს წარსულში¹.

1

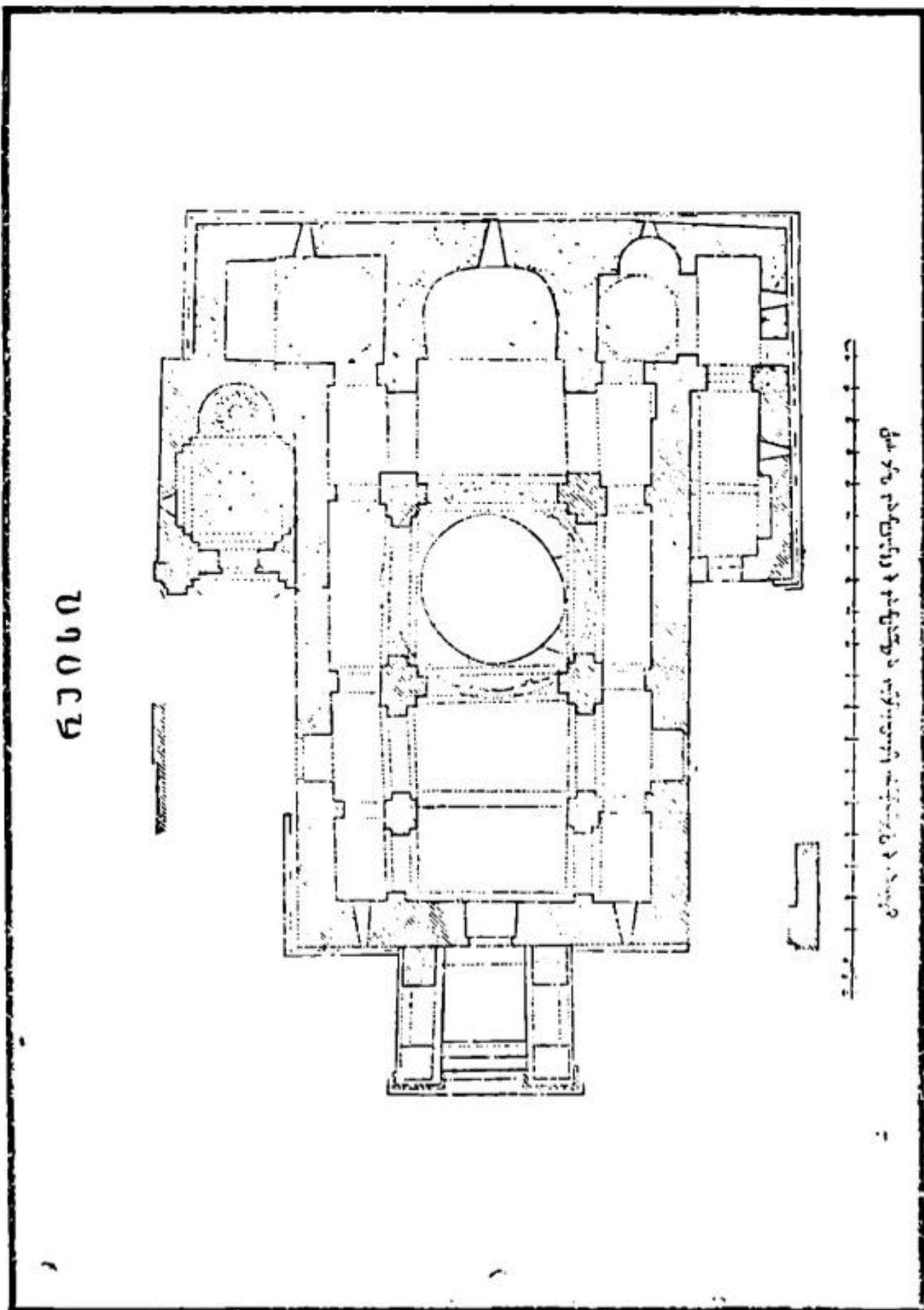
გუმბათის ყელის პროპორცია მთელი შენობის მიმართ, როგორც ითქვა, არ უპასუხებს განვითარებულ საშუალო საუკუნეთა გამომუშავებულ ნორმებს. შენობის ქვეითა ნაწილი მეტად დაბალია გუმბათის ყელთან შედარებით². ეს მეტად საგრძნობია აღმოსავლეთის მხრიდან, რადგან აქ ფასადი შესამჩნევად

¹ რუისის ტაძრის სრული გაზომვა ორგანიზებული იყო ჩემ მიერ ხელოვნების მუზეუმ „მეტეხისათვის“ უკვე ამ წლის ნოემბერში, ჩრდილოეთ ფასადის გარეთ საცდელი შურფებით. გაზომვას აწარმოებდნენ ხუროთმო. ლ. რჩეულიშვილი და ნ. ჩუბინაშვილი. ქვემოთ გამოყენებულია გაზომვიდან შესრულებული ორი ნახაზი.

² შდრ. სიგანეზე განაკვეთი, სადაც გუმბათის სიმაღლე სრულიად თვალსაჩინოა (სურ. 3).

ფართოა, ვიდრე ნაკარნახევია ჩვეულებრივი ფორმებით, და გარდა ამისა იგი სადაა და თითქმის მოურთველი. რუისის ტაძრის გეგმის განხილვა არკვევს აღმოსავლეთ ფასადის სიგანის მიზებს და ამასთანავე აღნიშნავს შენობის იმ უძველეს ნაწილსაც, რომელიც გამოყენებული იყო შემდეგ შეკეთებებში და რომელმაც განსაზღვრა შედარებით საშუალო სიმაღლე შენობის მთელი ქვეითა ნაწილისა. ეს უძველესი ნაწილი შეიცავს საკურთხეველის აფსიდს და ორ მომიჯნავე, კვადრატული ფორმის და გუმბათოვანი კამარით გადახურულ (ოთხი დიდი ტრომპით კუთხეებში) ოთახს; და რასაკვირველია, ამ გვერდითი ოთახების, ჩრდილოეთით და სამხრეთით, დამატებითი სივრცეები იმავე უძველეს ნაგებობას ეკუთვნიან. ამგვარად, შენობის მთელი აღმოსავლეთი ნაწილი წარმოადგენს ძველი ნაგებობის მთლიან ფრაგმენტს. უეჭველია, რომ ის შემოინახა ჩრდილოეთ მხრიდან ცალკე მიშენებულ ეკვდრამდე; ხოლო ტაძრის შინაგანი ჩრდილოეთი კედლის ნაწილი მაინც (კარებიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთის კვადრატულ ოთახამდე) ეკუთვნის თუ არა უძველეს ნაგებობას—ამის თქმა არ შემძლია, რადგან იგი დაფარულია შელესვის ახალი სქელი ფენით. მაგრამ აფსიდის ორივე კუთხის ბურჯი და მათგან დასავლეთ მიმართულებით გადაყვანილი კამარების დასაწყისი უძველეს ნაგებობას მიეკუთვნება. ეს კამარები ზემოთდასახელებულ აღმოსავლეთის ბურჯებზე არ შეიცავენ ქუსლების იმპოსტებს, მაშინ როდესაც დასავლეთის ქუსლებზე ასეთები მოიპოვება (ტაძრის დანარჩენ იმპოსტების პროფილთა საერთო ტიპისა). და მართლაც, ხუროთმოძ. სევეროვი გეგმაზე აღნიშნავდა ჩრდილოეთ კამარის გარდატეხას, მის დავიწროებას აღმოსავლეთ ბურჯიდან გამოსვლის შემდეგ¹. ამ კამარების ფორმა, თუ დარჩენილი სამხრეთის კამარის აღმოსავლეთი ნაწილის მიხედვით ვიმსჯელებთ, ნალისებრი იყო ისევე, როგორც კონქის აფსიდალური კამარა, რომელმაც საესებით შეინარჩუნა ეს ფორმა (თუმცა აფსიდი გეგმაშიც ნალისებრია). აფსიდალური კამარის ქუსლებს აქვთ უბრალო თაროსებრი ფორმა, რაც, მიუხედავად ახალი შელესვისა, კარგად ჩანს. სამხრეთ ნაწილში, როგორც ჩანს, უძველესი ნაგებობიდან შემოინახა ტაძრის სამხრეთი შიგნითა კედლის ნაწილი. აქ გეგმაზე არის კედლის არა სწორი ჩაღრმავება, რომელიც სამწუხაროდ, სქლადაა შელესილი; სამაგიეროდ იმავე კედლის მეორე მხრიდან შემონახულია კედლის სიბრტყეში წირთხლის ნაწილები (აღმოსავლეთის მხრიდან) და ამოქოლილი კარის ხერცის კამარის ნაწილები. კამარას აქაც ნალისებრი ფორმა ჰქონდა და მორთული იყო ბრტყელი ლილების მთლიანი ჯაჭვით. კამარის ასეთი მორთულობის უახლოეს პარალელად ქსნის ხეობის VIII საუკუნის წირქოლის ნაგებობის დასავლეთი შესასვლელის მორთულობა გვევლინება. როგორც ჩრდილოეთი კვადრატი დასავლეთით ეკლესიასთან გასასვლელით იყო შეერთებული, ისევე სწორედ შეერთებული იყო მასთან სამხრეთიც. ეხლა სამხრეთ კვადრატის კარი ამოქოლილია, მაგრამ ორივე მხრიდან ჩანს: სადგომის შიგნით ტიმპანის ქვა, ეკლესიიდან კი—ნალისებრი თალი. ამ ორივე კარის თავზედ შემოინახა ძველი ფანჯრები, რომელთაც გარედან ძველივე ზედანი აქვთ.

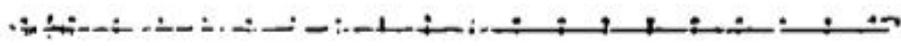
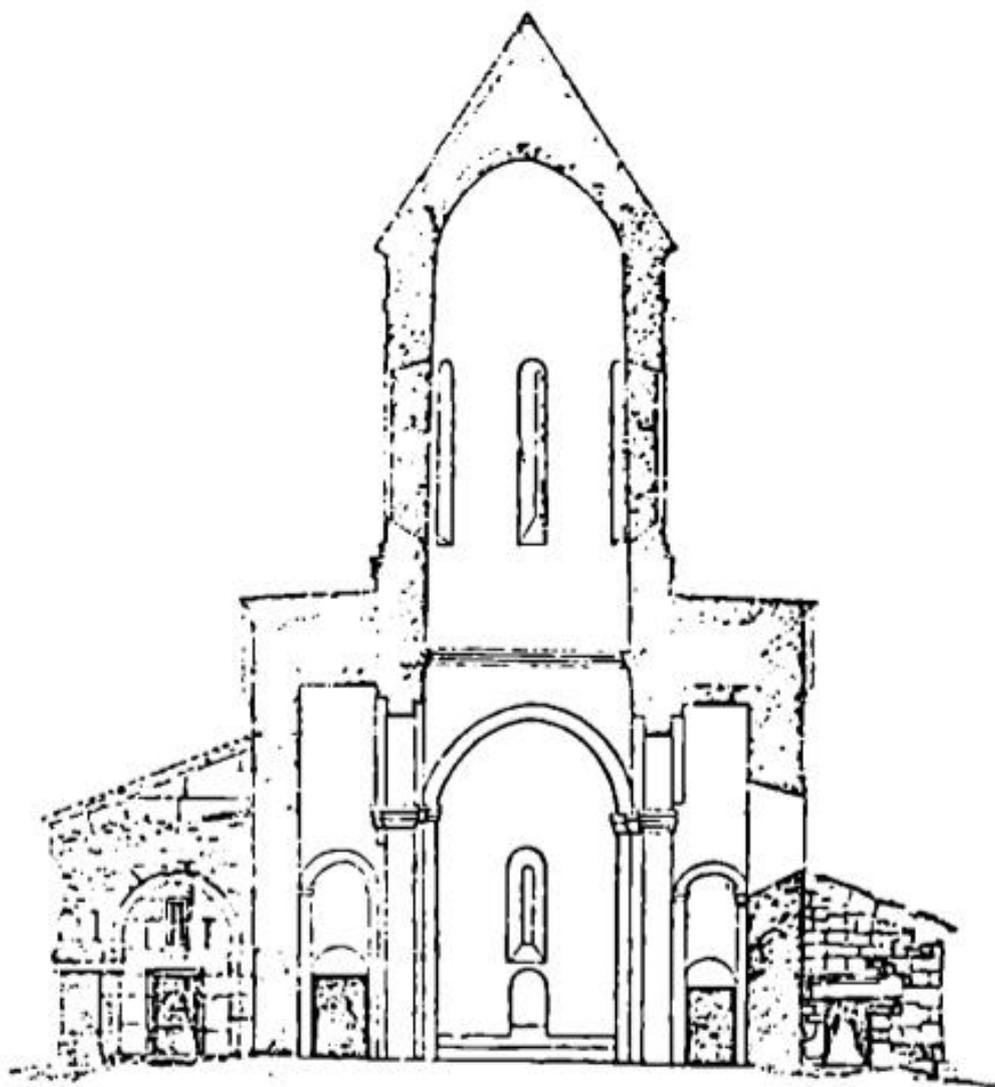
¹ შდრ. გეგმა: სურ. 2.

2. რუსის ტაძრის გეგმა

ჩქიხი

სიგანეზე ტაძრის აღმოსავლეთი კენტი

ტაძრის სიგანეზე ტაძრის აღმოსავლეთი კენტი
1:100

3. რუისის ტაძრის სიგანეზე განაკვეთი

ნაგებობის ამ მთელი უძველესი ნაწილის წყობის შესახებ ზუსტი და სრული წარმოდგენა არა გვაქვს, რადგან იგი შიგნიდან სქლადაა შელესილი, ფასადებზე კი გვიანდელი დროის მოპირკეთებაა. მაგრამ 1920 წლის თებერვლის მიწისძვრის გამო, როცა მთელმა ტაძარმა ზოგან დიდი ბზარი მიიღო, უკანასკნელთა ადგილებში შენალესივ ჩამოცვივდა. ასე მაგალითად, აფსიდსა და მის კონქში ჩანს, რომ რიყისქვა გამოყენებულია როგორც მთავარი საშენი მასალა, აფსიდის კუთხეებისა და პილასტრებისათვის კი თლილი ქვებია ნახმარი, ნაწილობრივ შირიმიც. მასალათა მსგავსი შეერთება გვხვდება სამხრეთის კვადრატულ ოთახში, სადაც შირიმი გამოყენებულია კამარებსა და ნაწილობრივ ტრომპებში, კედლები—რიყისქვისაა; ქვეითა ნაწილში კი ტლანქად თლილი კვადრების რიგია—ორი განიერი და ერთი ვიწრო. აფსიდი, კუთხეების გარდა, მარცხენა ნახევარში რიყისქვისაა, დანარჩენი — კონქი და კამარა—აგურისაა (შეკეთებულია)¹.

ხუროთმოძღვრული ფორმები, ისევე როგორც შენობის ამ ნაწილის გეგმიანი კომპოზიცია, როგორც ერთობა, უძველესია რუისის ამჟამად ხსენებულ ტაძარში, და იმავე დროს მიეკუთვნება ქართული ხუროთმოძღვრების ძველ პერიოდს. ისეთი კვადრატული გუმბათიანი ოთახების გამოყენება, რომელთაც კუთხის ტრომპები აქვთ და რომელნიც ორგანულადაა დაკავშირებული ტაძრის აღმოსავლეთ, საკურთხევლის ნაწილის გეგმასთან, ჩვენ გვხვდება საქართველოს ძველ ტაძრებში; ეს, უპირველესად ყოვლისა, რუისის ტაძართან ახლოს მყოფი VII საუკუნის დასაწყისის წრომის ტაძარია², სადაც ასეთსავე კვადრატებს აქვთ დამატებითი სივ-ცეები; შემდეგ, ორგუმბათიანი ტაძარი გურჯაანის ახლოს, რომელსაც VIII საუკუნეს მივაკუთნებ³, სადაც საკურთხევლის ჩრდილოეთ ოთახს ასეთივე ფორმა აქვს; ბოლოს, სამშვილდის კათედრალური ტაძარი, VIII (და არა X) საუკუნის ნაგებობა. ამასთანავე, საერთოდ, საკურთხევლის გვერდით ნაგებობათა ხუროთმოძღვრული დამუშავება, როგორც დამოუკიდებლისა და სრულფასიანისა, და ამიტომ საინტერესო და ხაზისგამსმელი, ელემენტების გამოყენებით, არა ერთხელ გვხვდება ძველ პერიოდში (შდრ. მაგალითად: მცხეთის ჯვარი. ვაჩნაძიანის ყველაწმინდა, ქსნის ხეობის VIII და IX საუკუნის ნაგებობანი წირქოლსა, არმაზსა და კაბენში); საშუალო საუკუნეთა ნაგებობებში კი სრულებით არა გვხვდება—მათში ეს ოთახები სრულიად მეორეხარისხოვან მნიშვნელობამდეა დაყვანილი და მხოლოდ როგორც დამხმარე, საკურთხევლის სა-

¹ არ შემოძლია აქვე არ აღვნიშნო, რომ ამ შელესვის მოცილება მიმჩნია ერთერთ მნიშვნელოვან ღონისძიებად სიძველეთა დ-ციის საქმეში, რომელიც სრულებით აუცილებელია არა მარტო ძველის მეცნიერული შესწავლის ინტერესებისათვის, არამედ მხატვრულ შთაბეჭდილებისათვისაც. ცხადია, მის მოცილებამდე წინასწარ უნდა შემოწმდეს, ხომ არ არის სადმე ძველი მხატვრობის ნარჩენები, რაც ამ შემთხვევაში ნაკლებად მოსალოდნელია. (უკანასკნელი გაზომვის დროს, ზოგიერთ მეტად მნიშველოვან ადგილას, დიდი ხანია კედელს მოცილებული ნალესობა ჩამონგრეული იყო).

² იხ. ჩემი *Georgische Baukunst*, Bd. II, Tiflis 1934. Taf. 1, 10, 36 და Abb. 12 და 13, და ქართული ხელოვნების ისტორია, ტ. I, ტფ. 1936. სურ. 104 და 110.

³ იხ. ქართული ხუროთმოძღვრების ალბომი, შედგენილი ექ. თაყაიშვილის მიერ, ტფ. 1924, ტაბ. 69.

სამსახურო ოთახებადაა ქცეული¹. ტრომპების, ნალისებრი ფორმის კამარისა და ტაძრის აფსიდშიც ნალისებრი ფორმის გამოყენება, როგორც ეს რუისში გვაქვს, აგრეთვე ძველ დროს, უფრო კი მის აყვავების ხანას, უახლოვდება.

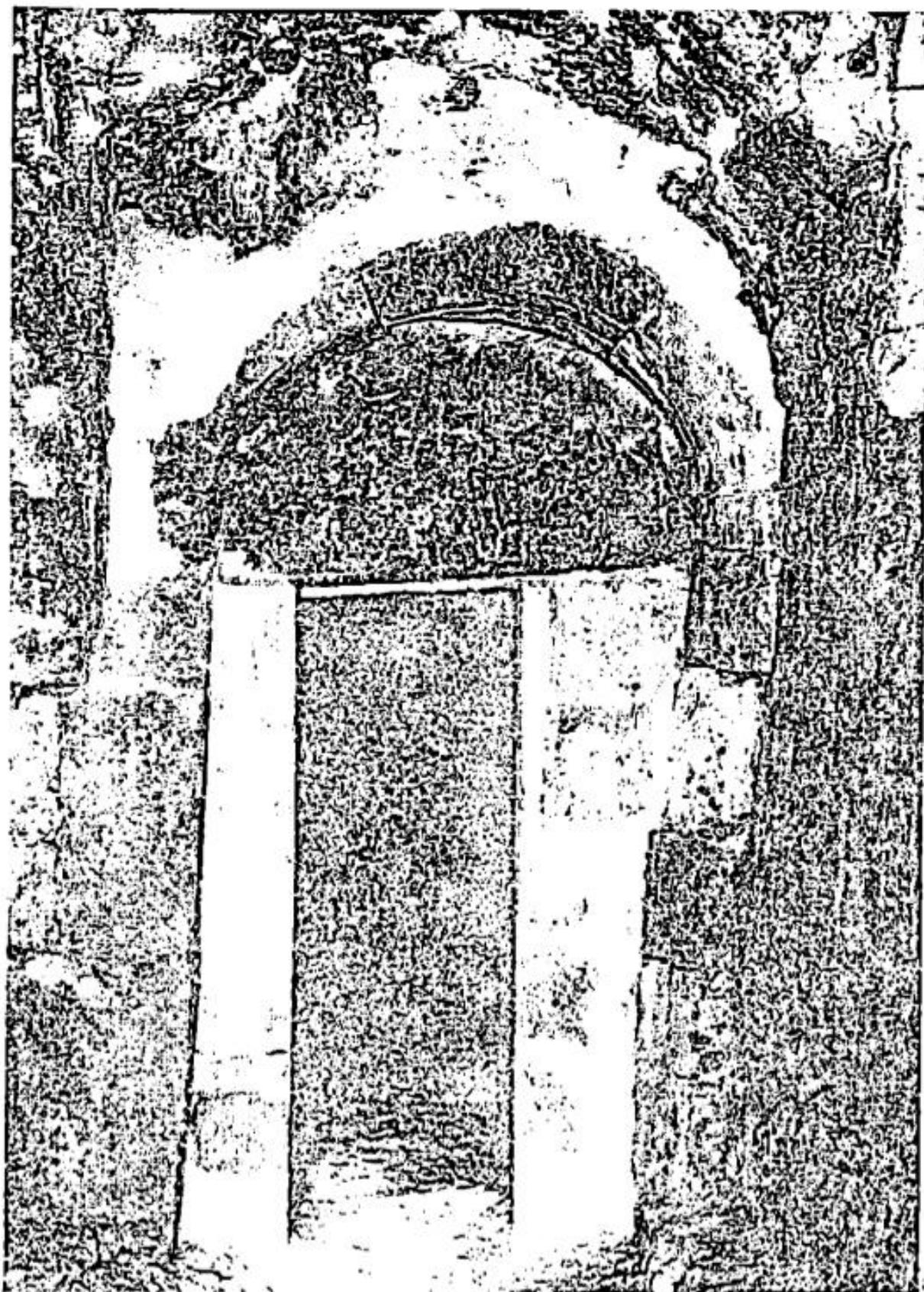
ძველი დროის რუისის დიდი საეპისკოპოსო ტაძრის რთულმა და გეგმით თავისებურმა აღმოსავლეთის ნაწილმა საუკუნეები განვლო და ასე მოაღწია ჩვენამდე. ამგვარად ერთადერთ ლიტერატურულ ცნობას რუისის ეპისკოპოსთა, ძველ პერიოდში, ეგრეთ წოდებულ მროველთა კათედრის არსებობის შესახებ, ჯერ კიდევ VI საუკუნის დასაწყისში²—ეხლა ნივთიერი საბუთიც ერთვის ტაძრის არსებული ფრაგმენტის სახით.

ძველი ეპოქის დიდი ტაძრის ამ გადარჩენილ ნაწილში შემოინახა ტიმპანი თავის ძველსავე ადგილზე, დიდი რელიეფური ჯგუფით. სწორედ დასავლეთის შესასვლელთან სამხრეთ კვადრატის სწორკუთხოვან დამატებით ოთახში, ტიმპანის ნახევარწრეში არის სამი ოდნავ ჩაღრმავებული სწორკუთხოვანი არე, და თვითეულ მათგანში დამოუკიდებელი ფიგურული კომპოზიციაა მოთავსებული³. ყველა ისინი მეტად დაზიანებულია დროით, განსაკუთრებით შუა, მეტად მაღალი და ფართო არე, რომელსაც აქვს, როგორც ჩანს, en-face-ში მდგარი ცენტრალური დიდი ფიგურა ქრისტესი, გვერდებში გაშლილი ხელებით; მის გვერდით პატარა, ნაწილობრივ პროფილში, ანგელოზთა მდგარი ფრთოსანი ფიგურები; ქრისტეს ფიგურის ზემოთ ჰაერში ლივლივებენ ანგელოზები. ყველაფერი ძლიერ დაზიანებულია და კონტურებშიც ძლივს განიჩევა. გვერდით არეებზე სამ-სამი ფიგურაა. მარჯვენა არეში მარცხნივ მდგარი ღვთისმშობლის (?) ჩჩვილდი ფიგურა en-face-შია, მარჯვენა, მუხლ-მოდრეკილი კი—პროფილში. მარცხენა რელიეფი, სხვებზედ უფრო კარგად შემონახული, მარჯვენასთან ასიმეტრიულადაა შედგენილი. მარცხნივ მუხლმოდრეკილი ფიგურა პროფილშია (rsp. სამხეობხედში), მარჯვნივ მდგარი კი en-face-ში. მათ შორის უფრო მსხვილი, ფრონტალურად მდგარი ფიგურა შარავანდედითაა მოსილი და გულხელდაკრეფილია, როგორც ორანტსა აქვს. მარჯვენა ფიგურაზე შედარებით კარგად ჩანს მუხლებამდე ქამარშემორტყმული ტანისამოსი და განიერი, კოკებთან შემოკერილი შარვალი, აგრეთვე მოკლე წამოსასხამიც; მარცხენას კი მცხეთის ჯვრის ერისმთავართა მსგავსად დიდი და ხშირი თმა აქვს. საერთოდ ყველა რელიეფური გამოსახულება ძალიან შემოკერცლილია; ქვა

¹ საკურთხევლის ორივე გვერდით ოთახში, რასაკვირველია, საუკუნეთა განმავლობაში ცვლილებები მოხდა. ასე მაგ., უკვე ეხლაც ჩანს, რომ ჩრდილოეთ კვადრატის დამატებით სივრცეს, რომელიც მთლიანად შელესილი და შელებილია, აქვს თაღოვანი გადახურვა, ნაწილობრივ ისრის ფორმისა. სამხრეთ კვადრატში კი აფსიდის უეჭველად გვიანდელი გაფართოებაა სამხრეთი მიმართულებით, რის გამოც ჩამოჭრილია სამხრეთ-აღმოსავლეთი ტრომპის ნაწილი. ჩრდილო კვადრატის ფანჯარა, ალბათ, ისევე იყო განლაგებული, როგორც სამხრეთ კვადრატისა, და მაშინ კვადრატის გვერდის ცენტრში მოდიოდა: სამწუხაროდ ამის გამორკვევა შეუძლებელია უკვე აღნიშნული მიზეზების გამო.

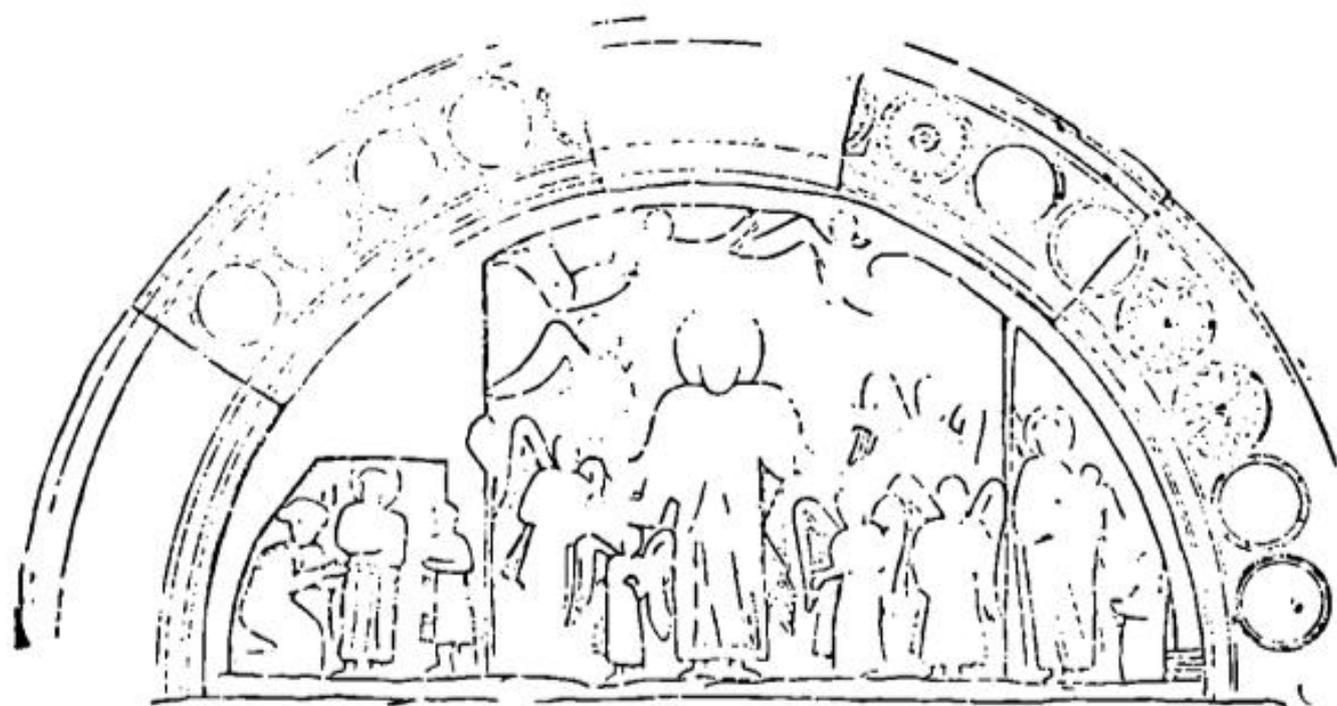
² 22 ქართველ ეპისკოპოსთა რიცხვში, რომელნიც 506 წელს მონაწილეობას იღებდნენ ქართულ, სომხურ და ალბანურ ეკლესიათა ადგილობრივ კრებაში, მეათე ადგილზე დასახელებულია „მროველი“-ც.

³ სურ. 4. 1938 წლის რემონტის დროს კარის შესასვლელის გვერდები ამოშენებული იყო. გეგმაზე (სურ. 2) კარი ნაჩვენებია ძველი ფორმით.

4. საპატრიარქოს ეკლესიის შესასვლელის ტიპანი;

ეხლაც იბურცება და იცირცნება, რადგან მთელი ოთახი ნესტიანია და ნახევრადბნელი და შეიძლება ითქვას—თითქმის არც კი ნიაველება. ტანისამოსზე ეხლა სახეები არა ჩანს, და იმის თქმაც ძნელია—იყო მასზე ასეთი სახეები თუ არა. ამ რელიეფთა მდგომარეობა, ამგვარად, არ გვაძლევს საშუალებას ვიმსჯელოთ მხატვრულ მხარეზე და ამიტომ მათი ზუსტი დათარიღების კითხვის დასმაც შეუძლებელია. მაგრამ არ შეიძლება არ აღინიშნოს, რომ საერო პირთა გამოსახულებანი (შეიძლება ქტიტორები ვიგულისხმოთ) მოცემულია ისეთივე

5. ტიმპანის რელიეფის ნაშთი

უხვი ხშირი თმით, როგორც ამას მცხეთის ჯვრის ერისმთავართა გამოსახულებათაზე ვხედავთ, (ე. ი. VI და VII საუკუნის მიჯნაზე), მსგავს ტანისამოსითაც კი (ან წამოსასხამით, ანდა ჩამოკიდებული სახელოებით?), ისეთივე განიერი, კოკებთან შემოკერილი შარელით და უქუსლო ფეხსაცმლით. რელიეფი შესრულებულია რბილი მოდელირებით, ისევე, როგორც ჯვარში. საერთოდ კი შეიძლება აღინიშნოს, რომ ეს რელიეფები სტილისტურად სავსებით განსხვავდება გრიგოლ ჯპატოსის ძეგლისა და უსანეთისა და გველდესის რელიეფთაგან, ხოლო ახლო დგას, გარდა ჯვარისა, აგრეთვე წირქოლის რელიეფებთანაც¹.

ტიმპანის თავზე ნაწილობრივ შემოინახა ძველი მორთული კამარა (რომლის ერთი ქვა შეკეთებულია, ნაწილი კი ძალიანაა დაზიანებული). კამარის აბრისზე—ზემოთა და ქვემოთაზე,—გამოყოფილია ნახევარლილვაკი, თვით არეზე

¹ შდრ. ქართული ხელოვნების ისტორია, I, სურ. 162 და 165—167.—რელიეფი საგანგებოდ ჩემთვის შემოწმებულია ადგილზე და შესრულებულია ნახატში არქ. ვ. ცინცაძის მიერ (სურ. 5).

კი წრეების უწყვეტელი რიგია, რომლის დამუშავებაში—დარჩენილი ნაწილების მიხედვით რომ ვიმსჯელოთ—გამოყენებულია ორი სადა და ორი ზორაული მრავალფოთლიანი როზეტის რიტმული ცვლა (წრეებიც და როზეტებიც თალის სიბრტყეშია ჩაქრილი)¹. კამარის სიგანე 34 სანტიმეტრს უდრის, წრეების (შინაგანი) დიამეტრი კი 12 სანტიმეტრს. კამარის ამ სახეებისა და მორთულობის კომპო-

6. სამხრეთი ფასადის ფანჯრის ზედანი

ზიციის პარალელად შეიძლება მოვიყვანოთ ბიეთის (მეჯვრისხევისა და იკორთას ახლოს)² შესასვლელი კამარა, რომლის ეკლესია VII (არა უგვიანეს VIII) საუკუნეს ეკუთვნის³.

მეორე ფიგურული რელიეფი, რომელიც ჩემის აზრით ძველ შენობიდანაა დარჩენილი, სამხრეთი ფასადის გვერდითი ფანჯრის ზედანზე იმყოფება, სწორედ იმ ფანჯრის თავზე, რომელიც მოთავსებული იყო ძველადვე მთლად განადგურებული ძველი კარის ზემოთ, რომლის შესახებ უკვე იყო თქმული—ე. ი. ალბად ძველი ფანჯრის თავზე⁴. აქ წარმოდგენილია ორი ფიგურა ტანისამოსში, რომელიც ჯვარის, და უფრო მეტად კი ატენის სიონის რელიეფებს მოგვაგო-

¹ სურ. 4 და 5.

² იხ. ქართული ხელოვნების ისტორია, I, გვ. 197, სურ. 154 (ერმაკოვის ფოტოგრაფიით).

³ სამწუხაროდ 1938 წლის ტლანქვა რემონტმა რუისში ნაწილობრივ გააფუჭა როგორც ეს თალი, ასევე ტიმპანის რელიეფიც, და გარდა ამისა, შეცდომით ამოაშენა ტიმპანის ქვა, ხურგიდან.

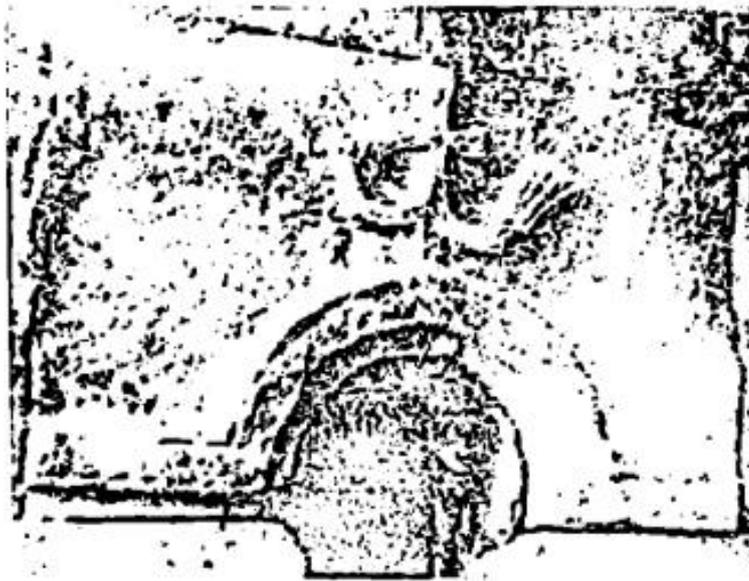
⁴ სურ. 6.

ნებს. მარჯვენა ფიგურას მარჯვენა ხელში ჩაქუჩი (წერაქვი) აქვს, მარცხენაში კი გონიო. მარცხენა ფიგურას, რომელსაც მხრებზე წამოსასხამი აქვს, ერთ ხელში რალაყა საგანი უჭირავს (შენობის პროექტი?), მეორე ხელში კი იმგვარადვე ჩაქუჩი (წერაქვი) აქვს. ფეხსაცმელი ოდნავ აწეულ ცხვირებიანია. თუმცა ორივე ფიგურა en face-შია დაყენებული, მაგრამ ხელების და ნაწილობრივ სხეულის მოძრაობით ერთმანეთისკენაა მიმართული, და ამ მოძრაობით ივსება ის ცარიელი არე, რომელიც მათ შორის არის დატოვებული. ქვეით, მათ შუა ფანჯრის ხვრეტის ნახევრად-წრიული ნაწილის ზემოთ, მიდის დეკორაციული კამარა რელიეფით, რომლის მოტივი ნალისებრი კამარების ან, უფრო სწორედ — კონქების ჯაქვს ჰგავს; მათი მსგავსია ქსნის ხეობის VIII საუკუნის წირქოლის შენობის ორმაგი ფანჯრის მორთულობა. ეს ფიგურები ტლანქად და პრიმიტიულადაა შესრულებული, განსაკუთრებით ეს მოძრაობისა და პროპორციათა გადმოცემის შესახებ ითქმის. ხარისხითაც ისინი ტიჰჰანის რელიეფებზე უფრო დაბლა დგანან. მარჯვენა ფიგურასთან არის ოთხი ასო ႠႭႠ (წვრილი ასოებით ორ თანაბარ სტრიქონად დაწერილი).

გარდა დასახელებულ ფიგურულ რელიეფებისა, რომელნიც, როგორც ვფიქრობ, ძველი საამშენებლო პერიოდიდან არის გადარჩენილი, აღმოსავლეთის მხარეზე ორი პატარა ფანჯრის (სამხრეთ კვადრატისა და მის სახურავზედ ეკლესიიდან) და ძველი სამხრეთ ეკვდერის ერთი ფანჯრის ზედანია შევინახული თავის ძველ ადგილებზე. აქ არის — გამოშვერილი თაღოვანი ზედანი ჰორიზონტალური გადანაკეცი (ნაწილობრივ — მორთულობით) და პატარა რელიეფური ჯვარი კამარის თავზე — სადა ან მცენარეული მორთულობით¹.

რუისის ტაძრის ძველი ეპოქიდან გადარჩენილი ნაწილები, როგორც ეს აქ მოყვანილი პარალელებიდან და ანალოგიებიდან ჩანს, არ შეიცავენ ისეთ მკვეთრ და განსაზღვრულ თვისებებს ან ელემენტებს, რომ შესაძლებელი გახდეს ძველი ტაძრის ხუროთმოძღვრული ფორმების ზედმიწევნითი აღნიშვნა და მათი სრულიად გარკვეული დათარიღების მოცემა. მაგრამ მაინც, შენობის გადარჩენილი აღმოსავლეთი ნაწილის განხილვა დანაწევრებული საშნაწილიანი საკურთხევლით და ამასთან ერთად სამხრეთ სადგომში ალბათ ეკვდერის არსებობა, და აგრეთვე აფსიდის თაღზე შესამჩნევად უფრო დაბლა განლაგებული კამარები დასავლეთისაკენ, — გვაძლავს ვივარაუდოთ, რომ ძველ ტაძარს ჰქონდა დიდი ზომის და რთული ფორმის გუმბათოვანი კომპოზიცია, როგორც ამას დარჩენილი ნაწილები გვიჩვენებენ, ე. ი. არა უადრეს VII საუკუნის პირველი ნახევრისა. დახვეწილ ხუროთმოძღვრულ გადაწყვეტილებათაგან განდგომა, როგორც მაგალითად, აღმოსავლეთი ფასადის სამკუთხოვანი ნიშის უგულვებლყოფა, შემდეგ რიყისქვის საამშენებლო მასალად მოხმარება და მხოლოდ კუთხეებზე, თაღებზე და მისთ. შირიმის დაკრილ კვადრების გამოყენება — ყველაფერი ეს ახალ ძიებათა ხანაზე მიგვიითითებს, ე. ი. VII საუკუნის დასასრულიდან IX საუკუნემდე. შემდეგ, რადგან რელიეფურ ფიგურათა შესრულება და მათი კომპოზიცია არ გვაძლავს უკვე შემუშავებულ, ჩამოყალიბებულ გადაწყვე-

¹ სურ. 7—9.

7—9. ფანჯრების ძველი მორთულობა

ტილებათა საფუძველზე აღმოცენებულს და დამთავრებულს მხატვრულ მონაფიქრს, და, პირიქით, ისევ რაღაც ახალი იმჟღესებით ხელმძღვანელობს (ხუროთმოძღვრის, ოსტატის გამოსახულება, რამდენიმე ჯგუფის ერთად შეერთება). ამიტომ უფრო ბუნებრივია მათი შესრულების დროდ ჩათვალოთ არა ჩამოყალიბებული სტილის მწვერვალები, ე. ი. VI ს. ბ. ალო VII საუკუნის შუამდე, არამედ ახალ ძიებათა დაწყების პერიოდი, ე. ი. VIII—IX საუკუნე. როგორც ითქვა, ამ დროისათვის სავსებით გამოსადეგია ცალკეული დეტალები და მიდგომათა საერთო მიზანდასახულობაც.

2

არსებული ფრაგმენტების მიხედვით რუისის ტაძრის შემდეგი ისტორიის აღდგენის დროს, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ X საუკუნეში, გარდა ზემოთაღნიშნული ნაწილებისა, მთელი ძველი შენობა გამოუსადეგი გამხდარა, ე. ი. ის ალბათ დაინგრა ან ნაძალადევი დანგრევით, ან უყურადღებობით გავერანების გამო. ორივე ეს მიზეზი, თუ გავიხსენებთ საქართველოს ისტორიის ვითარებას VII საუკუნის ბოლოდან X საუკუნის შუამდე ქართლის ამ პუნქტისათვის, რომელიც მდებარეობს გაშლილ ადგილზე, ქვეყნის ერთერთ მთავარ გზაზე — სრულიად მოსალოდნელია. მაგრამ რუისის, როგორც ქვეყნის სასულიერო მქართველობის მსხვილი ცენ-

ტრისა და ამასთან დაკავშირებით სასულიერო ფეოდალის ხელისუფლების მსხვილი ცენტრის მნიშვნელობის გამო, ასეთი დროებითი დაცემა სიტუაციის შეცვლით, მით უფრო ძლიერ სურვილს გამოიწვევდა ადგილობრივ ფეოდალში ხელახლა ხაზი გაესვა თავის ძლიერებისათვის და ეჩვენებინა ის ნივთიერი სახით კათედრალური ტაძრის ახალ ნაგებობაში¹.

ეს მეორე ქრონოლოგიური ფენა წარმოდგენილია, უპირველესად ყოვლისა, ეხლაც არსებული რუისის ტაძრის გეგმით. ეს გეგმა, ე. ი. ტაძრის კომპოზიციის დამახასიათებელი თავისებურება, მდგომარეობს გუმბათისქვეშა კვადრატის განკერძოებაში, მისი ოთხი თავისუფლად მდგარი ბურჯით; კომპოზიციის ამ ცენტრალური ელემენტის შესაბამისად გამოყოფილია ჯვრის ოთხი სწორკუთხოვანი მკლავი და აღმოსავლეთ მკლავზე დამატებულია აფსიდის ნახევარწრე, ხოლო შენობა სათანადოდ დაგრძელებულია აღმოსავლეთისაკენ და დასავლეთის მკლავიც წაგრძელებულია კიდევ ერთი წყვილი ბურჯით². აღმოსავლეთი ნაწილის აფსიდი ყველა თავისი დამატებითი ნაგებობით, როგორც ნათქვამი იყო, ადრინდელ ნაგებობიდანაა გამოყენებული მზა სახით. ტაძრის ძველი ნაგებობის ამ ნაწილის დამუშავების თავისებურობის გამო, მისი X საუკუნეში გამოყენების დროს ხუროთმოძღვარი შებოჭილი იყო არა მარტო გეგმით, არამედ უმთავრესად ძველი ეპოქის პროპორციებით, მისი შუა ნაწილის (აღმოსავლეთ მკლავის) უმნიშვნელო ამალღებით, ცალფერდა სახურავის გვერდითი ნაწილებთან შედარებით. გეგმის ეს ძირითადი ხაზები და შენობის აგების თავისებურობანი შემონახულია რუისის ტაძრის ყველა შემდეგ საამშენებლო ეპოქებში, მიუხედავად იმისა, რომ ფორმებმა, მრავალ შეკეთებათა გამო, მნიშვნელოვანი დამახინჯებანი განიცადეს, როგორც ეს გეგმის განაზომზეც ჩანს³.

რუისის ტაძრის შინაგანი ასახულება, დღევანდელი სახით, ძალიან ცოტას ამბობს მისი შექმნის საუკუნეზე. ტაძარი შიგნით სქლადაა შელესილი, ისე რომ ძველი ფორმების წარმოდგენა და გამოკვლევა შეუძლებელია. მხოლოდ, ზემოთხსენებულ 1920 წლის გორის მიწისძვრისაგან გაჩენილ შენობის ნაბზარებში ჩანს წყობა: ამ ადგილების მიხედვით გუმბათისქვეშა კვადრატში გუმბათის

¹ რუისის მნიშვნელობა ცხადია ძველიდანვე აქ კათედრის დაარსებიდანაც და გეოგრაფიულ მდებარეობიდანაც და ის მკვეთრად აღინიშნება შემდეგ ეპოქებშიც ბაგრატ IV-ის მცირეწლოვანი შვილის 1054 წელს ქართლის ფეოდალის ლიპარიტის მიერ ქართლის მეფედ კურთხევით (ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 443—445), როცა რუისი ასრულებს დედაქალაქის როლს, და შემდეგ 1103 წელს დავით აღმაშენებლის სურვილით მოწვეული რუის-ურბნისის საეკლესიო კრებით (ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართ. ერ. ისტორია, II, გვ. 531—533 და ქართული სამართლის ისტორია, I, 1928, გვ. 39—46). ალბათ შენდევშიც რუისის მნიშვნელობა არ დაცემულა, რადგან ნიკოლოზ კათალიკოსს შემონახული აქვს ცნობა თამარ მეფის დედის „ზრუნვათა“ შესახებ („ზრუნვა და საურავი ხელეყო დედოფალსა ბურდუხანს“) რუისის ეპისკოპოსთა კათედრის მიმართ. (ქრონ. I, 268: მიწაწერი სიძვ. მუხ. № 170 ხელთნაწ., გვ. 425) ბატონიშვილი ვ ა ხ უ შ ტ ი აღნიშნავს, რომ რუისის ეპისკოპოსთა გამგებლობას ექვემდებარებოდა ქართლის მთელი დასავლეთი ნაწილი ბორჯომის ხეობამდე, შემდეგ ეპოქებში კი ამ უკანასკნელის ჩართვითაც (გეოგრაფია, ბროსეს გამოც., გვ. 260 და დავთარი რუისის სამწყსოისა— ექ. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, არხ. მოგზ. და შენ., I, 1907, გვ. 127 შმდ.).

² სურ. 2.

³ იხ. გეგმა და სივანეზე განაკვეთი; სურ. 2 და 3.

ყელითურთ, სართავი კამარებისა და გუმბათისქვეშა ბოძების პილასტრებში, იგი მთლად ნაცრისფერ-შავი ტონის, ნაწილობრივ კი ღია ფერის საპირე ფილისაა. გვერდითი ნაწილების თაღში კი, ისევე როგორც დასავლეთ მკლავის კედლებზე, ჩანს გვიანი შერევა შირიმის უსწორო ფილებისა და აგრეთვე აგურის ნაკერებიც; კამარებში იგივე ნაცრისფერ-შავი ქვაა, რომელიც, როგორც ეტყობა, ერთერთ მთავარ შეკეთებათა ფენას წარმოადგენს. კამარების იშპოსტებს აქვთ ერთნაირი ხასიათის პროფილები, ხშირად საკმარისად რთული. მათი დროის შესახებ მსჯელობისათვის საკმარისი მასალა არ მოგვეპოვება.

ეხლანდელი ტაძრის გუმბათი გარედან გადმოგვეცემს არა X, არამედ XI საუკუნის ფორმებს, როგორც ქვემოთ იქნება მოხსენებული. მაგრამ 12 წახნაგად დაყოფა, რომლის 6 ფანჯარა შიგნიდან ჩანს (დანარჩენი ექვსი ამოშენებულია), შეიძლება X საუკუნესაც მიეკუთვნოს. გუმბათის ყელის ფუძის მორთული ლავგარდანი, რომელიც ორ ხეულ ლილვაკისა, ხლართისა და ფესტონებით მოჩუქურთმებულ თაროსაგან შესდგება—ალბათ XI საუკუნის ხუროთმოძღვრის მიდგომას გვისურათებს; ის გაკეთებულია ნაცრისფერ-შავი ქვისაგან (ნაწილი, რასაკვირველია, შეკეთებულია)¹. ჩრდილო-დასავლეთ აფრის ზედაპირზე ჩუქურთმიანი ფრაგმენტებია (დეკორაციული პატარა თალი და სხვა); ისინი, ისევე როგორც ჩრდალო-აღმოსავლეთ აფრაშიც, სულ გვიანდელია (ეს ალბათ ალექსანდრე I-ის რესტავრაციის ნაწილებია), და, რასაკვირველია, აქ, ასე ვთქვათ, შემთხვევით, მომხდარა, უკვე რომელიმე გვიანდელი რესტავრაციის დროს—შემთხვევით კი არ აქვს მხოლოდ სამხრეთ-აღმოსავლეთ აფრას, მიუხედავად შელესვისა, სრულიად სწორი ფორმა. გუმბათის ყელის ჩრდილო-დასავლეთ ნახევრის ფანჯრების ქვეითა ნაწილებში შიგნიდან ჩანს ორმაგი საწელურნიანი ლილვაკების და ჩუქურთმის მორთულობა; მაგრამ აქაც ყველაფერი შელესილია და არსებითად არა ჩანს².

ტაძარში ფანჯრების განლაგება ძნელია მივაკუთვნოთ ერთ რომელიმე გარკვეულ საამშენებლო პერიოდს. ასევე, დათარიღებისათვის არ აქვს მნიშვნელობა იმ გარემოებას, რომ სამხრეთ მკლავში არის ფანჯარა, ხოლო ჩრდილოეთ მკლავში კი ასეთი არ არსებობს. ძველი შენობის აღმოსავლეთ ნაწილის სამხრეთი კარი (რომელიც გვიანდელ ხანაში ამოშენებულ სამხრეთ კვადრატის კარის გვერდით იმყოფება) X საუკუნის ხუროთმოძღვრული კომპოზიციის შექმნის დროს სრულიად ამოუღიანათ ამ კომპოზიციიდან³.

¹ აქ თაროზე (ფრაგმენტში) არის ხეულის ის შოტივი, რომლის შესახებ ქვემოთ, ჩრდილოეთ ეკვდერის გარჩევის დროს გვექნება საუბარი.

² შესაძლებელია იგივე ქმორთულობა შემოინახა ჰორიზონტალური ნაბზარის ზემოთაც, მაგრამ შელესვის გამო არა ჩანს.—საინტერესოა, რომ შენობის შიგნითა ფანჯრების მორთულობისათვის პარალელი სწორედ X საუკუნის მთელ რიგ გუმბათებში გვხვდება—დოლის-ყანა, ენი-რაბათი, ოპიზა, ჩანგლო, გოგაუბა, ზაქი (შდრ. MAK, III; XII და ალბომი).

³ აუცილებელია ამ კედლის შელესვისაგან გაწმენდა და მაშინ, ალბათ, მისი ჩაღრმავების ახსნაც შესაძლებელი გახდება.

სამხრეთი მკლავის გასასვლელი აღმოსავლეთისაკენ შევიწროებულია შიგ ჩაშენებული კედლით (კედელი თალის თავს არ აღწევს), რომელზედაც შემოინახა ვეშაპისა და ცხენზე მჯდომარე წმ. გიორგის კედლის მხატვრობა—იმავე დროისა, რომელსაც კედლის მხატვრობის სხვა ნარჩენებიც ეკუთვნის.

ტაძრის ასეთი ჯვარისებრ-გუმბათიანი აგებულება დამახასიათებელია ქართული ხუროთმოძღვრების გარკვეულ ეპოქისათვის. ისეთი ძეგლები, როგორც აფხაზეთში შემონახული ბიკვინთა, ლიხნე, ანაკოფია (ეხლანდელი ფსირცხა, ყოფილი ახალი ათონი), მოქვი და ჩრდილოეთ კავკასიის შენობათა ჯგუფი, ქართულ-აფხაზური კოლონიზაციურ-მისიონერული მოღვაწეობით შექმნილი, შემდეგ კახეთის მონასტრის იყალთოს მთავარი ტაძარი, ტაო-კლარჯეთის ტაძრები სინკოთი და ხახული—რუისის ტაძრის გეგმის უახლოეს პარალელს წარმოადგენენ¹. ამ ტაძრებისათვის, როგორც დათარიღებულისა, ისევე დაუთარიღებელთათვის, დამახასიათებელია ჩუქურთმის სახის დეკორაციული მორთულობის თითქმის სრული უქონლობა; ყოველთვის არაა გამოყენებული გუმბათის ყელის დეკორაციული არკატურით მორთვა. ყველაფერი ეს სწორედ X საუკუნის ქართულ ხუროთმოძღვრულ ძეგლებისათვის არის დამახასიათებელი. მხოლოდ X საუკუნის მეორე ნახევარში ჩნდება ჩუქურთმით მორთულ შენობათა ცალკეული მაგალითები, რაც საუკუნის დამლევს უფრო ვითარდება და ვრცელდება².

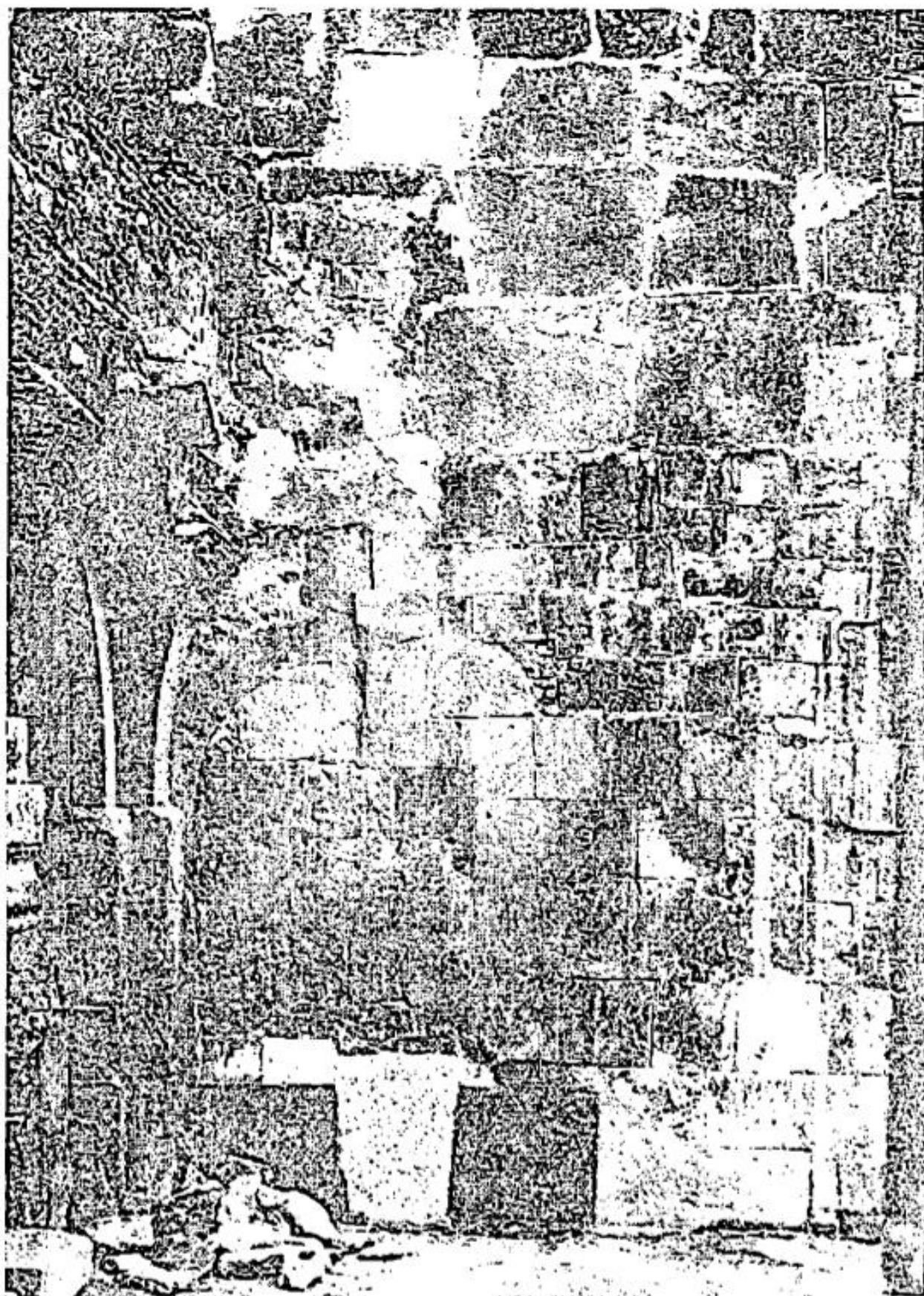
X საუკუნის ტაძართა შესასვლელები, გარდა დასავლეთისა, კეთდება უმთავრესად გუმბათისქვეშა სივრცის პირდაპირ, სამხრეთით და ჩრდილოეთით, ე. ი. უშუალოდ გეგმის ჯვრის გვერდით მკლავებში. რუისის X საუკუნის ნაგებობასაც ჰქონდა ეს გვერდითი შესასვლელები უშუალოდ მკლავებში, მაგრამ მერმინდელმა საამშენებლო ფენებმა დაჰფარეს ისინი და სხვით შეცვალეს, როგორც ქვემოთ ვნახავთ. მართლაც, ჩრდილოეთ ფასადზე, დაახლოებით ჩრდილოეთ მკლავის ცენტრში გადარჩენილია კარის თალის მარცხენა ნახევარი³, ე. ი. აშკარა მაჩვენებელი სამხრეთ და ჩრდილოეთ შესასვლელების არსებობისა, უშუალოდ გვერდით მკლავებში. უკანასკნელი გაზომვის დროს, შელესეის ნაწილი ამ კედელზე ჩამომტვრეულ იქნა და გამომკლავდა შესასვლელის აღმოსავლეთი წირთხლი.

სამწუხაროდ, ტაძრის X საუკუნის მოპირკეთების უეჭველი ნაწილები იმდენად უმნიშვნელოა, რომ არ შეგვიძლია მის შესახებ საერთო დასკვნის გამოტანა. შესაძლებელია, რომ უფრო ამ ეპოქას, ვინემ ძველ ფენას, უნდა მივაკუთვნოთ ოთხი მშენიერი, ჩუქურთმიანი ფილა, შემდეგი ეპოქებით შემონახული

¹ აფხაზეთის ტაძრების შესახებ მასალები იხ. *М.А.К.*, т. III და IV (და აგრეთვე „*Русские Древности*“ вып. IV (1891) და *Dubois de Montpereux, Voyage autour du Caucase*, 1838 sqq.); ტაო-კლარჯეთის შესახებ იხ. *И. Маур, Жизнь Григория Хандзтийского*, СПб. 1911, ТР, т. VII, Дневник поездки; ქართული ხუროთმოძღვრების ალბომი, შედგენილი ექ. თაყაიშვილის მიერ, ტფ. 1924 და *Указатель выставки груз. архитектуры, устроенной в 1920 году Груз. Общ. Истор. и Этнографии*.

² ჯერ კიდევ ქუთაისის ბაგრატ III-ის ტაძარში, რომელიც 1003 წელს არის დამთავრებული, გარკვევით ჩანს X საუკუნის კომპოზიციური მიდგომის ხოგიერთი დამახასიათებელი ლისებები.

³ იხ. სურ. 10, შდრ. გეგმა: სურ. 2. (ამ თაღზე გამოზურღული რამდენიმე წრე არის ქვის დაზიანება ან გამოყენება, და არა რომელიმე დაუმთავრებელი მორთულობა, როგორც შეიძლება გეგმისგან).

10. ჩრდილოეთის ფასადის შუა ნაწილი ამოშენებული კარით და ეკვდურის ნაწილები

სამხრეთისა და ჩრდილოეთ ფასადის მოპირკეთებაში¹. ეს დიდი ჩუქურთმიანი ფილები განიჩევიან სახეების თავისებურებით, რომელნიც მთლად ავსებენ ქვის ზედაპირს ცენტრალურ ლერძზე აგებული ერთი კომპოზიციით. ეს ფილები ამჟამად იმყოფება სრულიად შემთხვევით ადგილებზე, მაგრამ მათი სახეები არ გვაძლევენ საშუალებას ვივარაუდოთ მათი პირვანდელი ადგილი. მათი მორთულობა არ უდგება ჩვენი საშუალო საუკუნეთა შენობების მორთულობათა ხასიათს. ამ რელიეფთა ჩუქურთმა ოდნავ ამოწეულია ზედაპირიდან და მოდელი-

11. რელიეფები სამხრეთ ფასადზე კარის მარჯვნივ

რებულია სახეების ყველა მოხაზულობათა რბილი დამრგვალებით. ორ ფილაზე, რომელნიც, სამწუხაროდ ორ დანარჩენზე უფრო ცუდადაა შექონახული, გამოსახულია ხე ორ წყვილ დამრგვალებულ ლეროთი, რომლებსაც ნაცოფი და ფოთლები ასხია². ორ დანარჩენზე კი სადა, ტოლფერდა ჯვრებია, რომელთა აყვავებული განტოტებანი ავსებენ არის მიელს თავისუფალ ადგილს³. ფილები დიდის გამომხატველობით, ოსტატურადაა ამოჭრილი და რელიეფის სიმციროს მიუხედავად ცოცხალ-ლაზათიან შთაბეჭდილებას სტოვებენ. მათი დათარიღება, როგორც ვთქვი, არ შემძლია მტკიცედ დადგენილად ჩავთვალო, მაგრამ რომ ეს XI ან შემდეგ საუკუნეთა კარგად ცნობილ ქართულ ჩუქურთმის ნაწარმოები

¹ სურ. 11.

² ერთი ამ ქვათაგანი, რომელზედაც კარგად შემოინახა მარჯვენა ნახევარი (ზომით 81×102 სანტიმეტრი) სამხრეთ ფასადზე, ეკლესიაში შესასვლელი სამხრეთი კარის მარჯვნივ არის მოთავსებული დაახლოებით 6მ სანტიმეტრ სიმაღლეზე მიწიდან (სურ. 11. მარცხნივ). მეორე ქვა ჩადგმულია ჩრდილოეთ ფასადის კედელში, სწორედ ჩრდილოეთ კვადრატის კედელში. ფილის ზომა 80×150 სანტიმეტრს უდრის (სურ. სურ. 19 მარცხნივ ნაპირზე).

³ ერთი ჯვარი სამხრეთ ფასადის მარჯვნივაა (სურ. 11 მარჯვნივ), მეორე კი იმავე სამხრეთ ფასადის კარის მარცხნივ. ზომა: 81×85 სანტიმეტრი და 67×87 სანტიმეტრი.

არაა — ეს ცხადი ხდება პირველ შეხედვითაც. მეორე მხრით არ ვიცნობ მათ პარალელებს არც შინაარსობრივ და არც ჩუქურთმის სტილის მხრივ.

3

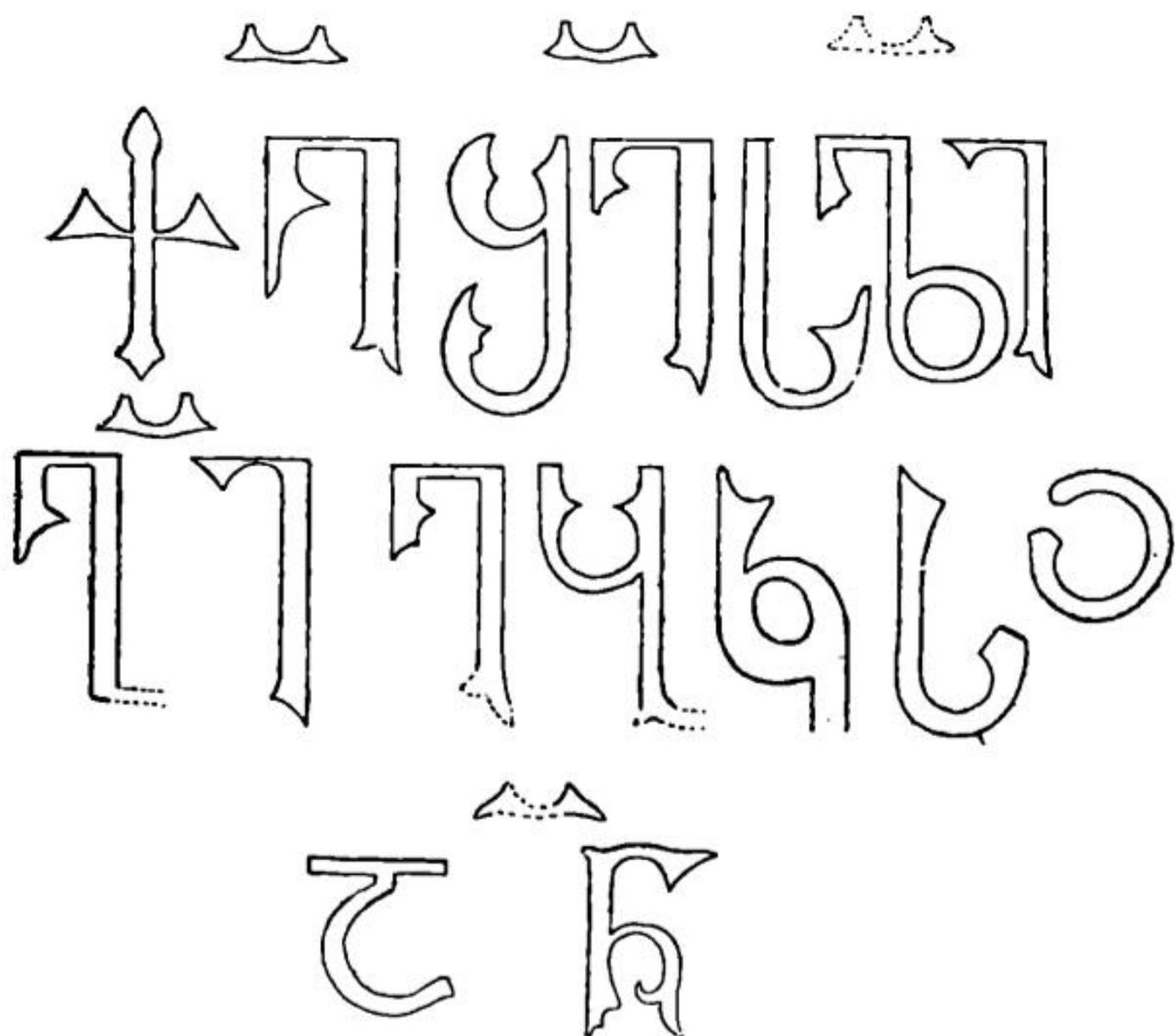
რუისის ტაძრის ამ მეორე ქრონოლოგიურ ფენას, რომელიც X საუკუნის პირველ ნახევარს მიეკუთვნება, XI საუკუნის დასაწყისში მოჰყვა შესრულების მხრივ არაჩვეულებრივად დახვეწილი, მდიდარი და დეკორაციულად დამუშავებული მესამე, ახალი ფენა. ყველაზე უფრო მოსალოდნელია, რომ ის არ იყო გამოწვეული, როგორც მეორე ფენა, შენობის წინასწარი დანგრევით, არამედ მხოლოდ იმ მისწრაფებით, რომ გამოესახათ, ეჩვენებინათ სიძლიერე ამ ფეოდალურ ცენტრისა; რომელიც აღარ კმაყოფილდებოდა — ხელოვნების გაგების მთლიან და შეცვლისას, რომლითაც ხასიათდება ქართული ხელოვნება და კერძოდ ხუროთმოძღვრება XI საუკუნის ოციან წლებიდან — უბრალო, მაგრამ დიდი შენობით, დეკორაციულ-ორნამენტული ჩუქურთმისა და მორთულობის გარეშე. ჩვენ აქ საქმე გვაქვს ახალ ეპოქასთან, რომელიც გაცილებით უფრო მკვეთრად განსხვავდება მთელი თავისი მხატვრული მიზანდასახულობით X საუკუნის ძეგლებისაგან, ვიდრე ეს უკანასკნელნი წინა საუკუნეებისაგან. ქართული ხელოვნება საშუალო საუკუნეთა ეპოქაში გადავიდა თავისი მხატვრული სტილის უკვე მოწიფულ ფაზაში.

თუ კი პირველი და მეორე ფენის შესახებ ჩვენ შეგვეძლო მხოლოდ პოსტულირება, რომ რინი აგებულია სასულიერო ფეოდალის, ე. ი. პროველ ეპისკოპოსის მიერ, მესამე ფენისათვის ეს დებულება უკვე მტკიცდება მედალიონის წარწერით მისი დიდი, ორსტრიქონიანი, როგორც ეტყობა საამშენებლო, წარწერის გვერდით, რომელიც სამშუხაროდ თითქმის მთლად დაზიანებულია. მედალიონში იკითხება: „ქრისტე შეიწყალე სული გიორგი ეპისკოპოსისაჲ, ამინ“¹. იმავე ლამაზი ასოებით დაწერილს, ორსტრიქონიან დაზიანებულ გრძელ წარწერაში, პირველი სტრიქონის დასაწყისში ჯერ კიდევ შეიძლება წაეიკითხოთ **სქზოც იოც ჟი ლი უ[ღხსს]** და მის ბოლოში **ჰჰჰჰჰზსჯ**, ე. ი. წარწერაში ალბათ მარიამ დედოფალია მოხსენებული². XI საუკუნის პირველი ნახევრის მიხედვით, რომელსაც ხუროთმოძღვრული დეტალები აკუთვნებენ ამ ფენას, ეს უნდა იყოს საქართველოს ისტორიაში ცნობილი ბაგრატ IV-ის დედა, რომელიც მისი მცირეწლოვანების დროს განაგებდა ქვეყანას³. სწორედ მაშინ

¹ სურ. 12. (წარწერის მოხაზულობა). ექ. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ს (არხ. მოვზ. და შენ. I, 1907, გვ. 107 № 7 ქვეშ) მოჰყავს ეს წარწერა. მაგრამ საბელი იოანე (იწე) არასწორად აქვს აღნიშნული მართლაც ცუდი სინათლის გამო შეიძლება გ-ის მაგიერ იწე ამოვიკითხოთ. საინტერესო იქნებოდა დაგვედგინა — იმავე პროველ ეპისკოპოს გიორგის მიერ ხომ არ იყო აშენებული პატარა ეკლესია სოფელ თლვას გარეთ, იარი შესასვლელით და აღმოსავლეთ ფანჯრის ორნამენტაციით, რომლის შესახებ მოხსენებულია MAK, IV, გვ. 166-ში და რომელიც, როგორც ჩანს, ეხლა აღარ არსებობს.

² სურ. 13 (წარწერის მოხაზულობა). შდრ. სურ. 16.

³ თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ს (იქვე გვ. 107, № 8 ქვეშ) სწორედ არ მოჰყავს ეს ნაწყვეტებად დარჩენილი წარწერა, და, რაც მთავარია, „დღღღღღ“-ს წინ ასო რ-ს კითხულობს არსებულ მ-ს მაგიერ.

12. გიორგი ეპისკოპოსის წარწერა თალის მედალიონში

გიორგი ეპისკოპოსმა მოახდინა X საუკუნის შენობის ის რადიკალური გადაკეთება და მორთვა, რომლის შესახებ ეხლა დაწვრილებით ვიტყვით.

როგორც უკვე აღნიშნული იყო, გიორგი ეპისკოპოსის მიერ წამოყენებული მხატვრული ამოცანა იმაში მდგომარეობდა, რომ არსებული შენობა სტილისტურად გადაეკეთებინა, რომ მისთვის მიეცა განვითარებული მხატვრული სტილის ხასიათი, რომელსაც დასავლეთ ევროპის ხელოვნების ანალოგიით ბაროკულ სტილს ვუწოდებ. ამის გამო თვითონ შენობამაც განიცადა ზოგიერთი გადაკეთება, რომელიც საჭირო

13. კონქის წარწერის ბოლო ნაწილი

გახდა ამ დროისათვის გამომუშავებულ კომპოზიციურ მიდგომისათვის, სახელდობრ—ცდილობდნენ კომპოზიციის კანონზომიერების მიჩქმალვას. ასე, მაგალითად, ამოქოლილი იყო მკლავების გარეთა კედლებში გვერდითი კარები და გაქრილი იყო სხვა კარები დასავლეთით, მკლავების შუა

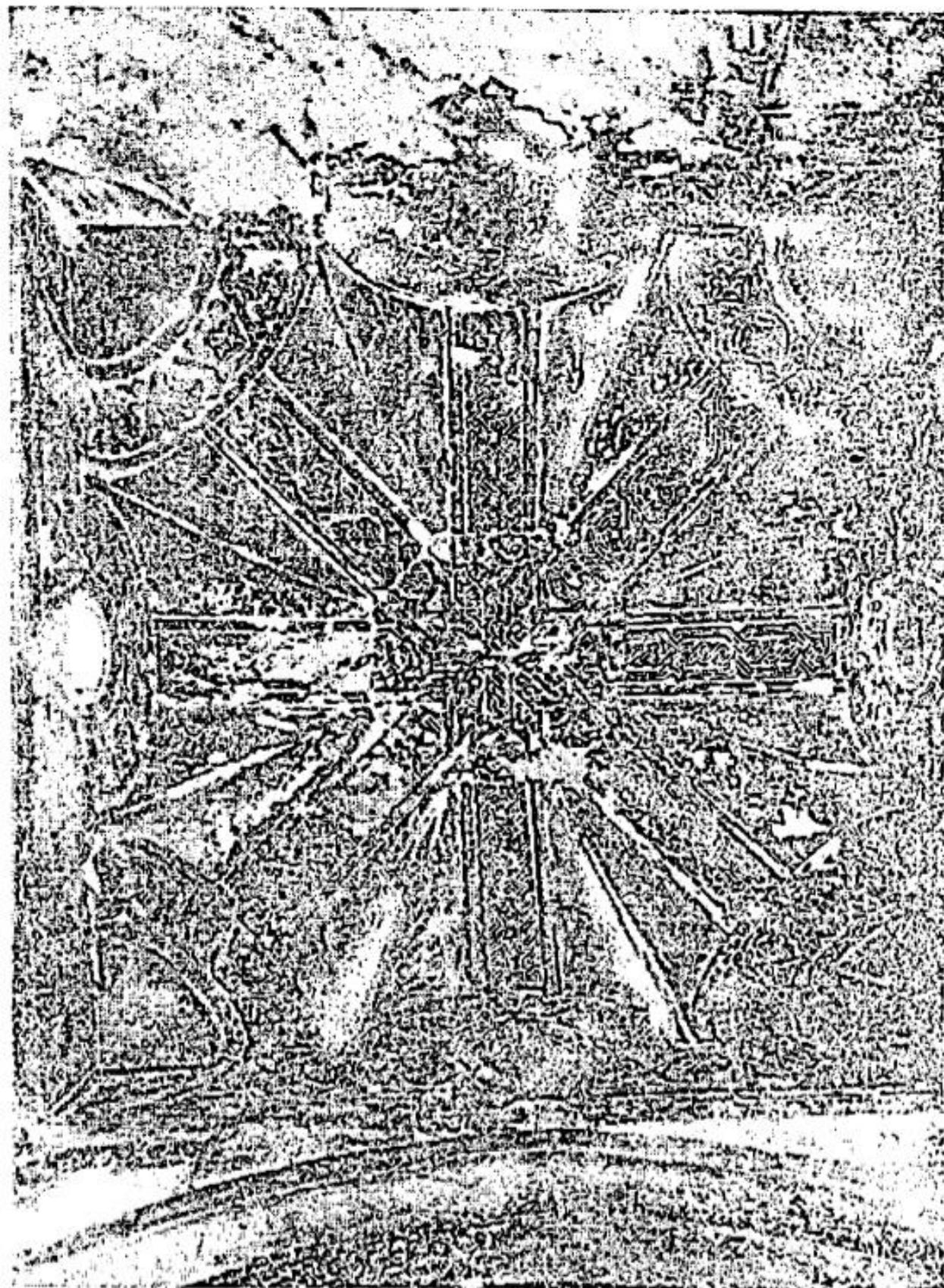
დადაბლებული კუთხის ადგილებში (შდრ. მცხეთის ტაძრის სვეტი-ცხოველის გვერდითი შესასვლელების განლაგება ქუთაისის ბაგრატის ტაძართან). შენობის ჩრდილოეთ და სამხრეთ მხარეზე კი ამოყვანილი იყო ეკვდერისა და სტოას დამატებითი დაბალი ნაგებობანი. და ბოლოს, გუმბათიც შეცვლილი იყო დროის გემოვნებისა და მიხედვით—გუმბათის ყელი თორმეტწახნაგოვანია და, პირვანდელთან შედარებით უეჭველად უფრო მაღალია. გუმბათის ყელის ამალლებამ გამოიწვია, რასაკვირველია, რამდენადაც შესაძლებელი იყო, შენობის გარეგანი ქვეითა ნაწილის და უმთავრესად ჯვრის მკლავების ამალლებაც, რაც ნაწილობრივ სახურავის ქვეშ გაკეთებულ კამარის ზედა სივრცეზედაც ჩანს¹. მაგრამ ამ „ნაკლის“ მთლიანად მოსპობა XI საუკუნის ხუროთმოძღვრისათვის შეუძლებელი იყო; მას შეეძლო მხოლოდ მისი შერბილება². ამ მიზნით ხუროთმოძღვარმა შემოაშენა ორივე სივრცის ფასადი—სამხრეთი და ჩრდილოეთი,—რომელნიც უფრო მოკლენი იყვნენ და ამის გამო უფრო მკვეთრად გვაგრძობინებდნენ მაღალი გუმბათის პროპორციის დაშორებას შენობის ქვეითა ნაწილთან. აქ გაკეთებული ეკვდერები, რომელიც ნაკარნახევი იყო, ალბათ, ფასადის ხაზს გადაცილებული ტაძრის ძველი საკურთხეველის ნაწილის ბოლოებით, ახალ, უფრო დაბალ საფეხურს ჰქმნიდნენ და ამით გუმბათს აშორებდნენ მაყურებლისაგან. გარდა ამისა, ამ მინაშენთა დეკორაციულ მორთულობაში შეიძლებოდა შექმნილიყო რიტმული დანაწევრება და ორნამენტული მორთულობა, რომელიც დაკავშირებული იქნებოდა გუმბათის მორთულობასთან. ამ გვერდით მინაშენთაგან ჩრდილოეთ ფასადზე გადარჩა პატარა ნაწილი. ეს არის ეკვდერი და კარიბჭის ის ნაწილი, რომელიც ეკვდერს ეკვრის. სწორედ ამ ეკვდერში შემონახა ზემოთხსენებული წარწერები გიორგი ეპისკოპოსისა—მოსახსენებელი წარწერა იმყოფება კამარის სამხრეთ მედალიონში³, დიდი წარწერა კი მოთავსებულია კონქის ქუსლზე⁴. ეს ეკვდერი შიგნიდან ძალიან კარგადაა შემონახული, და არავითარი შეცვლა და დანგრევა არ განუცდია. ეს არის ბრწყინვალე მაგალითი ქართული ხელოვნების აყვავებისა აღნიშნულ დროში. როგორც მასალის შერჩევა, ფერისა და წყობის რიგთა სიდიდის მიხედვით, ისე კამარის მოხაზულობა და ჩუქურთმის შესრულება ხუროთმოძღვრის დახვეწილ გემოვნებას და დიდ ოსტატობას ააშკარავებს. ეკვდერის შიგნიდან კედელთა წყობა შესრულებულია ორი ტონით; აქ ჰარმონიულად შეხამებულია: ფართო ბაცი-მწვანე და

¹ სურ. 3 და 25. ეს სივრცეები არის ტაძრის დასავლეთ ნაწილში, შენობის გვერდითი ნაწილების თავზე, სახელდობრ: ჩრდილოეთ მხარეს მოხვედრა შეიძლება ტაძრის ჩრდილოეთ მკლავიდან, სამხრეთ მხარეს კი—ტაძრის დასავლეთ კედელთან თალის ხერხტით. ტაძრის აღმოსავლეთი მკლავის ამნაირივე სივრცეში გასასვლელი არის სამსხვერპლოს გუმბათის ხერხტით, სადაც ჰა ფრონტონის გარეკუთხემდე ოთხ მეტროს უდრის. ტაძრის სამხრეთ მკლავის სივრცეში მოხვედრა შეიძლება სახურავიდან მკლავის აღმოსავლეთი კედლის ხერხტით.

² ანალოგიური შემთხვევა იყო მანგლისის ძველი ტაძრის საშუალო საუკუნეთა ტაძრად გადაკეთების დროს, როგორც ვცდილობდი ჯამომერკვია „Заметки о Манг.исском храме“-ში (იხ. საქართ. მუზეუმის მოამბე, I, 1922—23.).

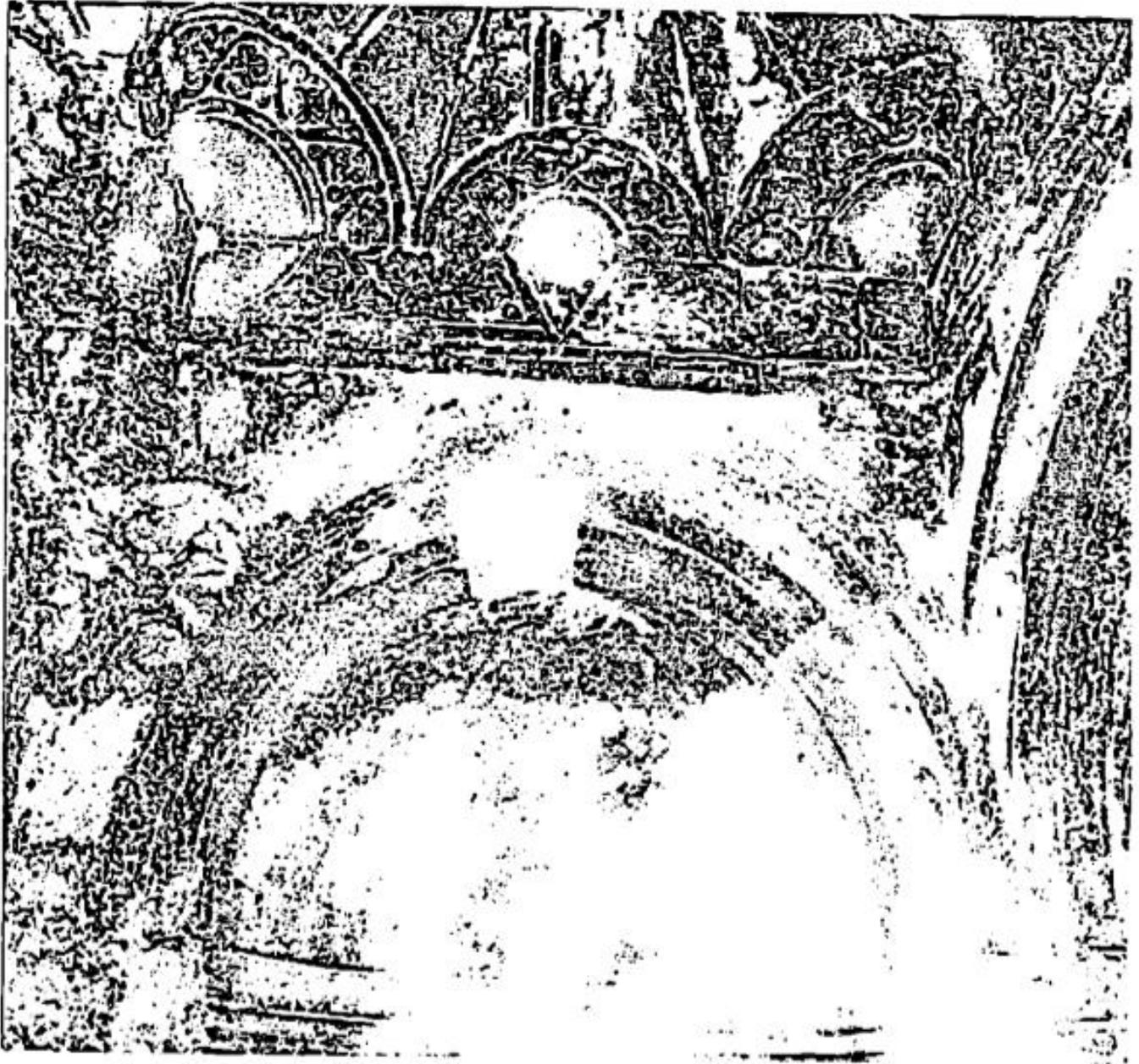
³ ქვეიდან ჩანს, თითქოს დასავლეთ მედალიონსაც აქვს წარწერა, მაგრამ ზუსტი შემოწმებით გამოირკვა, რომ ეს მხოლოდ ქვის ხორკლებია.

⁴ შდრ. სურ. 15 და 16.

14. ჩრდილოეთი ეკლესიის კამარა

ვიწრო ბაცი-იისფერი ზოლები კუთხეთა სვეტების დანაწევრების საპასუხოდ¹. ეკედერის კამარა კი მუქი ფერისაა. იგი გუმბათქვეშა რკალზე დაყრდნობილ ჰორიზონტალურ შუალაზოლებიან რვა გაერდანის საშუალებით თითქოს რვა სხივს ჰქმნის². გუმბათის წრის ქვემოთ კვადრატის კუთხეებში პანდანტივებია.

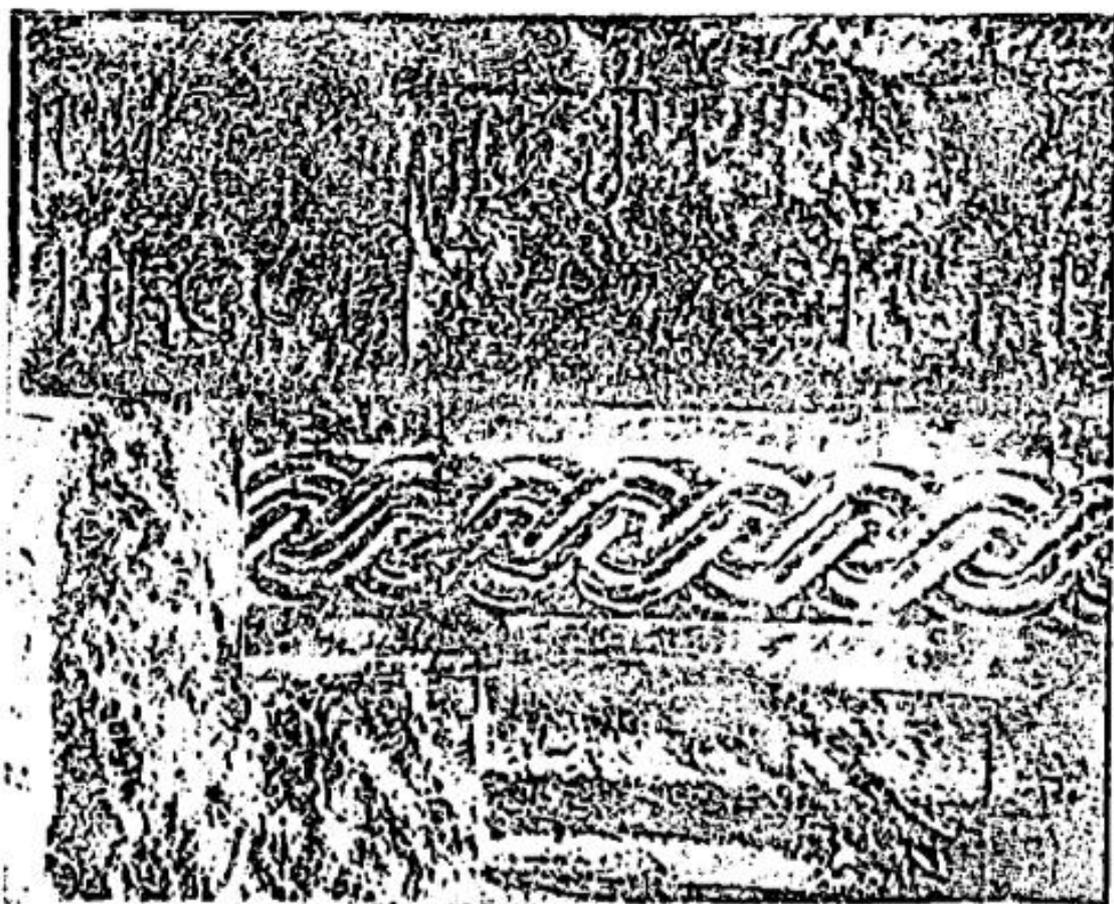
15. ჩრდილოეთი ეკედერის კონქის ნაწილი

გაერდანთა შუალა ზოლები მორთულია ფართო ორნამენტული ჩუქურთმით, რომელთა ოთხი მოტივი ერთმანეთში იხლართება კამარის ცენტრში და ამ ხლართვით ჰქმნიან ჯვარს დამატებითი ხვეულებით. გაერდანთა დანარჩენი ზედაპირი სადაა და შეერთების ადგილებში წმინდა წიბოსა ჰქმნის.

¹ სამხრეთი კედელი დეკორაციულ თაღის სიღრმეში მრუდეა, უსწორთა რემონტის გამო; ნაღესობის გამო არა ჩანს მისი პირვანდელი ხასიათი. ამის გამორკვევა, რასაკვირველია, მორიგი ამოცანაა ძეგლის შესწავლა-დაცვისათვის.

² სურ. 15, შდრ. გეგმა—სურ. 2.

თითოეულ გაერდანის სიღრმეში გამოყოფილია ორნამენტული შეუკვრელი წრის ზოლით მოარშეებული მედალიონი, რომელიც მეზობელ მედალიონებთან იმავე მოტივის ჰორიზონტალური გაგრძელებით¹ არის შეერთებული. ამგვარად მოტივების რაოდენობისა და სახეების აგებით ჩუქურთმა საკმარისად მრავალფეროვანი, მდიდარი და შესრულებით მაღალხარისხოვანია. ამ კვადრატული ოთახის კუთხეებში არის თევზისფხის სახით და მარყუჟებით მორთული, თავსა

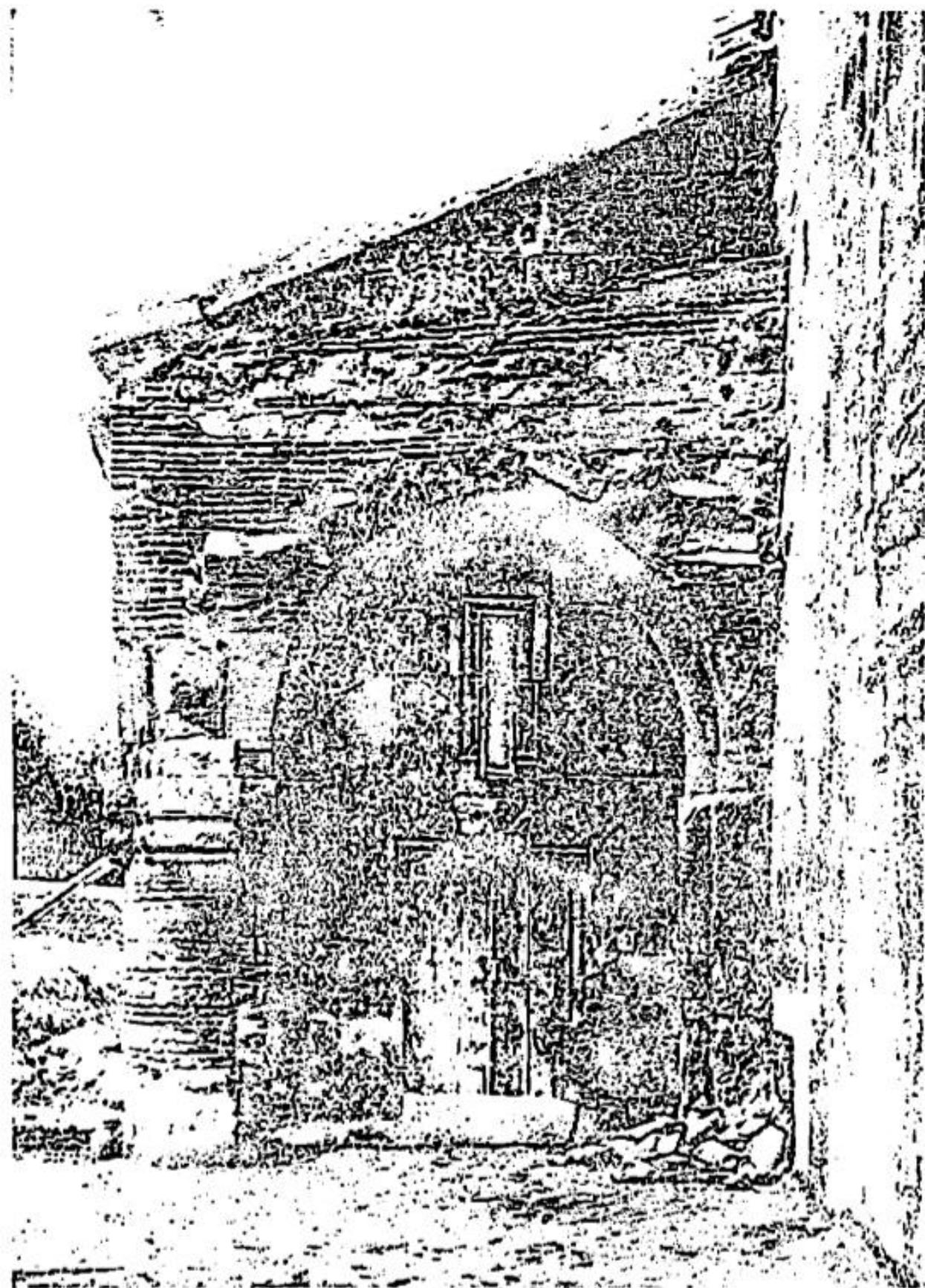
16. კონქის ორნამენტალური ზოლის და წარწერის დასაწყისი ნაწილი

და ბოლოში შემოსართყლული სვეტები. აღმოსავლეთისაკენ კვადრატი ფართოვდება აფსიდით, რომელსაც გეგმაში ზუსტი ნახევარწრე აქვს; აფსიდის გამოყოფილ კონქის ქუსლზე მოთავსებულია მეტად დაზიანებული წარწერის ორი სტრიქონი და მის ქვემოთ კი ორნამენტის ზოლი, ხლართისა და სამჯერ პროფირებულ ლილეაკის (ჩალიჩის) მოტივით². ამ ეკვდერის აფსიდაში შემოინახა ძველი იატაკი, რომელიც ფერადი (სამი ფერის) ქვის ორნამენტული ფიგურით არის დამუშავებული³.

¹ სურ. 15. ჩრდილოეთ და აღმოსავლეთ მედალიონებში გაკეთებულია პატარა სარკმელები.—იგივე ორნამენტული მოტივი გვხვდება: სავანეში (1046 წ.) დასავლეთ ფასადის ფანჯრის თავზე, მანგლისის ტაძრის გუმბათზე, კაცხის გარშემოსავლელში, სამთაეროში, სამხრეთ ფასადის მარცხენა გვერდით ნიშში. გაერდანის შუალაზოლის მოტივებიდან ერთი (O-W) თავისებური ხლართის მოტივი გვხვდება აგრეთვე კაცხში, გარშემოსავლელის ჩრდილოეთ აფსიდზე.

² სურ. 16.

³ სურ. 2 (გეგმაზე).

17. ჩრდილოეთი ეკვდერი დასავლელიდან

ამ ეკლერიის დასავლეთით მოსაზღვრე შენობიდან დარჩა მხოლოდ პატარა ჯვარისებრი თალის ნაგლეჯი და საყრდენის კუთხის გარეთა ჯგუფი, რომელიც როგორც ფასადზე, ისე შესასვლელის კამარის ქვეშაც, საგანგებოდ იყო დამუშავებული¹. ეს ნაწილი საშუალებას გვაძლევს სრული დამაჯერებლობით დავადგინოთ ორივე ნაწილის შორის არსებული კავშირი და ერთობლიობა და ფაქტი ეკლესიის ძველი კარის წინასწარი ამოშენებისა, ვინაიდან ჯვარისებრი თალის საყრდენი კარებს აჯდება და მისი კამარა ნაწილობრივ კამარით იფარება². ჯვარისებრი თალის ორივე საყრდენის იმპოსტებს დეკორაციული მორთულობა აქვთ: სამხრეთით—ფესტონები, ჩრდილოეთით—ორნამენტული მოტივი, რომელიც გამოყენებული იყო აქვე კოზმიდზე. ამ კარიბჭის აღმოსავლეთი კედელი ამოყვანილია მშვენივრად თლილი და მორგებული მწვანე ტონის დიდი კვადრებისაგან. ამ კედელში არის ეკლერში გასასვლელი კარი და კარის თავზე კი ვიწრო ფანჯარაა მოთავსებული. კარიც და ფანჯარაც სადაა, მაგრამ განსაკუთრებული სიზუსტითაა გაკეთებული, კიდის ოღნავი ხაზის გასმით. ხუროთმოძღვარი ამ ხერხით და ქვის ფერების შერჩევით (ფანჯარა და მისი ქვეითა წყობის რიგი გაკეთებულია ყვითელი ქვისაგან, ხოლო დანარჩენი კედელი მწვანე ქვისაა) ჰქმნის განსაკუთრებულ მხატვრულ შთაბეჭდილებას³. ჯვარისებრი კამარის არსებობა განსაზღვრავს ამ ეკლერიის მონაკვეთის დახშულობას დასავლეთით, ხოლო ჩრდილოეთიდან მთელი სიგანით გახსნილი შესასვლელის მალი კი, რომელიც ეკლერში მოხვედრის შესაძლებლობას ჰქმნიდა, ლაპარაკობს იმაზე, რომ ეს სწორედ ეკლერთან დაკავშირებული და მისი მოსამსახურებელი ნაწილი იყო.

ამ ორნაწილიანი ეკლერიის გარეთა ფასადის (ჩრდილოეთისა და აღმოსავლეთის) ნაწილებმა შეინარჩუნეს პირვანდელი სახის აღდგენისათვის მნიშვნელობის მქონე ფრაგმენტები. როგორც ეტყობა თვითონ წყობაც ნაწილობრივ დაუზიანებელი დარჩენილა: ეს ჩრდილოეთ ფასადის ქვეითა ნაწილებში იისფერი ქვის დიდი კვადრებია (ნაწილობრივ სამი რიგი), და ზემოთა ნაწილში მარჯვნივ კი იისფერიდან დაწყებული კოზმიდამდე ყვითელი და მწვანე⁴. აქვე შემოინახა ეკლერიის ფანჯრის ისეთივე დამუშავება, როგორც კარის თავზე ფანჯრისა. მხოლოდ აქ იგი არა ყვითელი, არამედ მწვანე ქვისაა⁵. ამ მინაშენის ფასადის

¹ სურ. 10. ის შემდეგში აგურით შეუკეთებიათ.

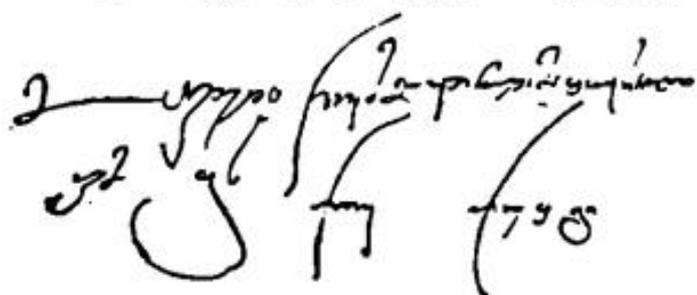
² სურ. 10.

³ იხ. სურ. 17 და 3.—აქ შემოინახა უამრავი მინაწერი, რომელთა შორის მალა ორი შესრულებულია მელნით—ერთი მხედრულია და დაწერილია ბაგრატ IV-ის ცნობილი სიგელის მსგავსი ხელით, რაც პროფ. აკ. შანიძემაც დამიდასტურა (იხ. სურ. 18, ტექსტი—ეკ. თაყაი-შვილი. არხ. მოგზ. და შენიშვნ., I, გვ. 107, № V), და მეორე ამის ზემოთ ასომთავრულია (№ VI). ამათ გარდა, ბევრია გვიანდელი ასომთავრული მინაწერი. აქ მრავალი ხელია და მოხაზულობანი, მეტად გართულებულიც კი; ნაწილობრივ ერთი მეორის ზემოთ არის განლაგებული. ამგვარად აქ მეტად საინტერესო და ქართული ძეგლებისათვის იშვიათი კომპლექსია წარმოდგენილი. თვით ჩრდილოეთ ფასადზედაც არის მსგავსი წარწერები, ისევე როგორც სხვა ფასადებზეც.

⁴ რამდენიმე ძველი იისფერი კვადრი გამოყენებულია აღმოსავლეთ ფასადზე და სალათოში (ჩრდილოეთ მხარეს), მაგრამ გადაკეთებით.

⁵ სურ. 19.

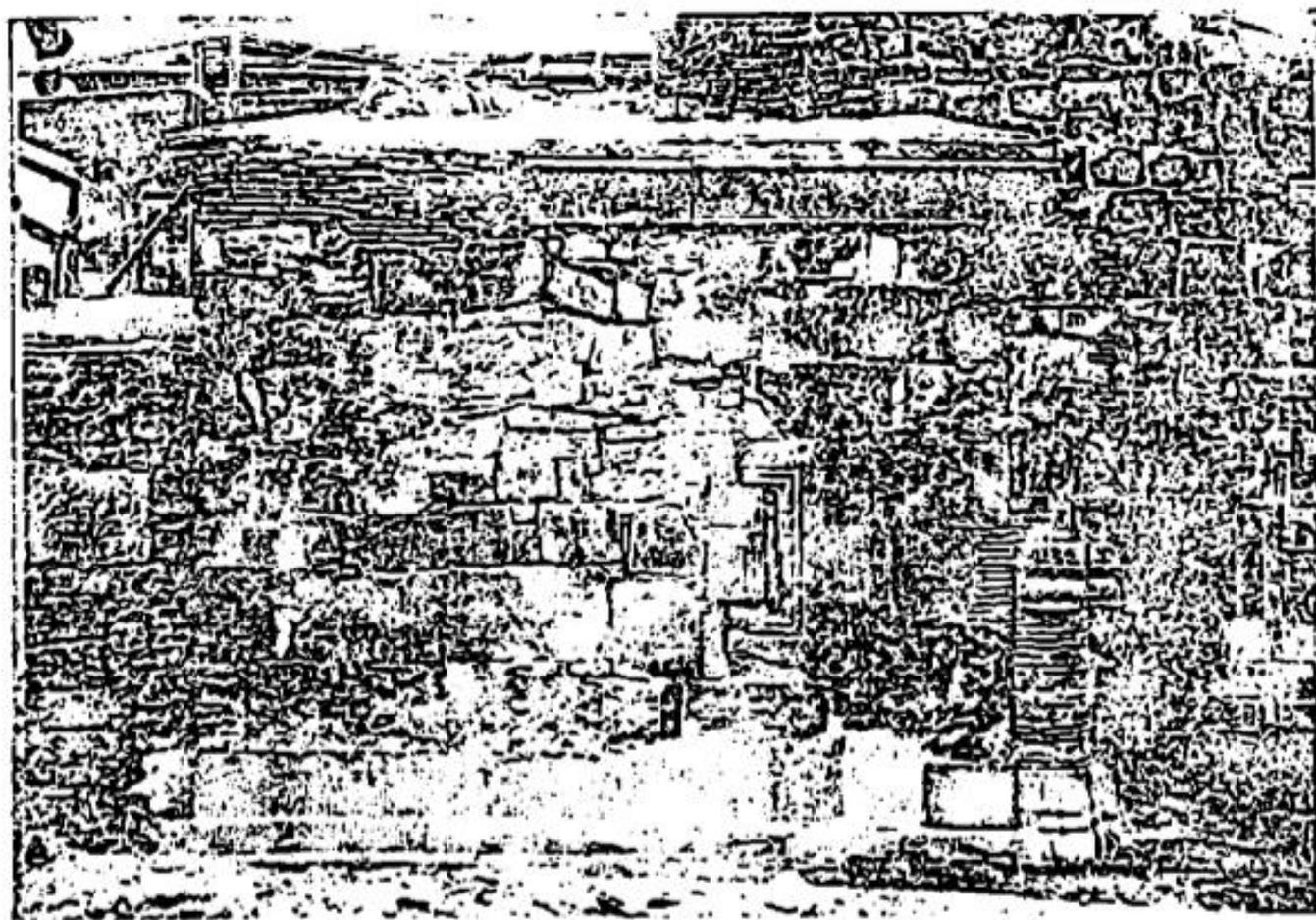
გაფორმებაში ხუროთმოძღვარი მისდევდა ეპოქის გემოვნებას, რასაც მისი ფორმათა დინამიკურად განლაგება ამჟღავნებს: ეკვდერის დასავლეთ ნაწილს ჩრდილოეთიდან ფართო შესასვლელი

თალის თავზე დაბლად გაწყობილი ფრონტონი ჰქონდა, რომლისაგან, საბედნიეროდ, გადარჩა ქვეითა განაპირა ერთი ქვა იმავე სახეებით, რაც მის ქვეითა გარეთა იმპოსტზეა, მხოლოდ გართულებული წვეტიანი, ქვეიდან ამოსული, ფოთლით¹. ამ ორნამენტის

18. მდივან-მწიგნობრული მინაწერი ეკვდერის კედელზე

სახე განსაკუთრებით დამახასიათებელია და XI საუკუნის დასაწყისის შემდეგ იგი აღარ არის ცნობილი. ჩვენ გვხვდება ის 1006 წლის იშხანის პატარა ეკლე-

19. ჩრდილოეთი ეკვდერი ჩრდილოეთიდან

სიაში ისევე, როგორც იშხანის დიდ ტაძარშიც (XI საუკუნის დასაწყისის ნაწილებში—გუმბათისქვეშა ბოძები, ფანჯარა), ტბეთის აშოტ კუხის (†918 წ.).

¹ სურ. 20. ამ კოზმიდის ფრაგმენტი აგრეთვე აღმოსავლეთ ფასადის (სალაროს სიბრტყის) მოპირკეთებაშიც გვაქვს; კოზმიდის სიმაღლე 45 სანტიმეტრს უდრის, ჩუქურთმის ზოლის სიგანე კი 31 სანტიმეტრს.

მიერ აშენებულ კათედრალურ ტაძარში, ქუთაისის 1003 წლისათვის დამთავრებულ ბაგრატის ტაძრის სამხრეთ ფასადის მორთულობაში (ეხლა ფრაგმენტების სახით ტაძრის შიგნით), ზედა-თმოგვის ეკლესიაში (ბაგრატ IV-ისა და მარიამის ეპოქის). თვითონ ეკვდერზე კი იყო ცალფერდა სახურავი ტაძრიდან ჩრდილოეთისკენ, ე. ი. სახურავის ქვეშ გადიოდა ჰორიზონტალური კოზმიდი, რომლის ორი ნაწილი უშუალოდ ფრონტონთან (დამუშავებული კუთხით) შემოინახა in situ. ის მოთავსებულია მომიჯნავე ფრონტონს ზემოთ, ე. ი. იმ ფორმის განსასხვავებლად, რომელიც ამ ეპოქაში უკვე ყალიბდებოდა (შეადარე მანგლისი) და რომელიც მტკიცედ დადგინდა შემდეგ ეპოქებში, როცა ფრონტონი გვერდითი, ცალფერდა სახურავებზეა ამალღებული. ეს კოზმიდი უფრო მძიმეა, ვიდრე ფრონტონის კოზმიდი, და დაფარულია მსუბუქ პროთილიან ფორმაზე გამოხატული ხშირი და მკაფიო ფოთლოვან წნულის სახეებით; ზემოდან და ქვემოდან გადაკიმულია მსხვილი ჩალიჩი, და ბოლოს, ზემოთ გამოშვერილი თაროც მკაფიო ფოთლოვანი სახის ჩუქურთმით არის დაფარული¹. ამ კოზმიდის ქვაც იისფერია².

20. ჩრდილოეთი ეკვდერის ძველი კოზმიდების ნაწილები

ამ ჩრდილოეთ მინაშენის დასავლეთ ნაწილებიდან სხვა ნაწილები აღარ შემონახულა—ტაძრის ფასადის მთელი კედელი აღდგენილია ჯერ კიდევ ძველ დროში, ხოლო მიწაში შემონახული შესაძლებელი საძირკვლების მოძებნა ძველის დაცვის მიზდინარე მუშაობის დროს ნაწარმოები არ ყოფილა³. მაგრამ მაინც XI საუკუნის ხუროთმოძღვრის კონცეპციით ამ ეკვდერის დასავლეთით სხვა ნაწილების არსებობაში არ შეიძლება ეჭვის შეტანა. სამწუხაროდ, მათი ფორმების შესახებ შეიძლება მხოლოდ ზოგადი დასკვნა გამოვიტანოთ. დასავლეთით მდებარე მონაკვეთი შიგნიდან ალბათ ორნაწილიანი იყო, თანაც

¹ სურ. 20.

² თუმცა, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, ეკვდერის ორივე ნაწილი დაკავშირებულია ერთმანეთთან და მათი დაყოფა ორ სამშენებლო ეპოქად შეუძლებელია, მაგრამ შეუძლებელია ხაზი არ გაესვას ფრონტონის და ჰორიზონტალურ კოზმიდების ჩუქურთმათა შესრულების სხვაობას და მათ მკვეთრ განსხვავებას ტაძრის ამ დროის ყველა დანარჩენ ჩუქურთმისაგან. და აქ უნებლიეთ იპყრობს ყურადღებას ეკვდერის ჩრდილოეთ ფასადის კიდის ფუგა, რომელიც თითქოს წყობაში უნდა იყოს (იხ. სურ. 19).

³ ეს სამუშაოები, რომელზედაც თავის დროზე მივუთითებდი, რასაკვირველია, უნდა შესრულდეს.

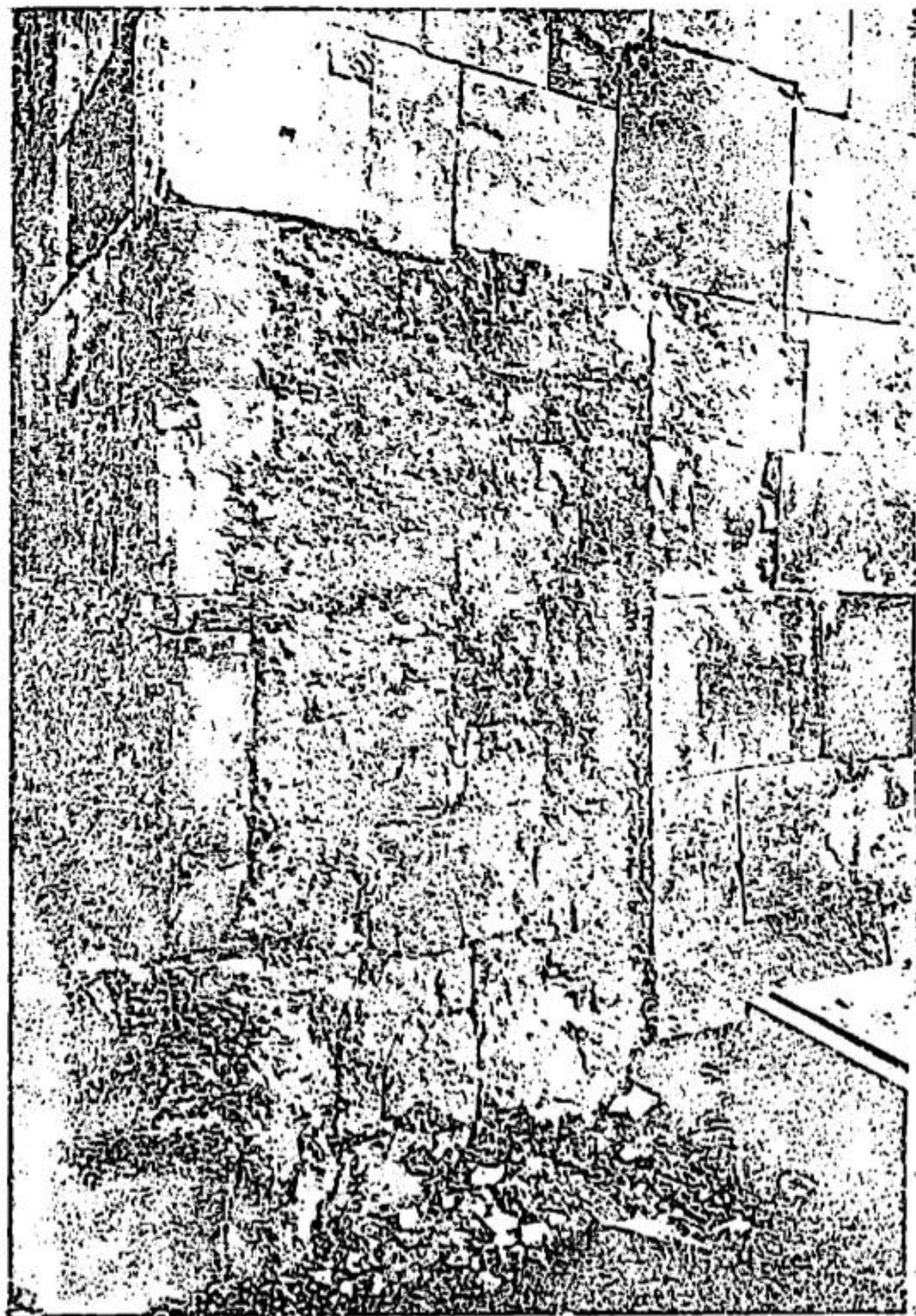
ახლად გაკრილი კარის პირდაპირ ჩრდილოეთ მხრიდან მთელ სიგანეზე შესაძლებელია თაღოვანი მალი და სახურავი ფრონტონული დამთავრებით ყოფილიყო; ასეთივე სახურავი შესაძლებელია დასავლეთის ბოლო მონაკვეთზედაც იყო (შდრ. ოშკის სამხრეთი სტოა). თუ დაუშვებთ აქ ცალფერდა სახურავის არსებობას, მაშინ ის შესასვლელი თაღების სიმაღლის უფრო ზევით უნდა დაწყებულიყო და, მაშასადამე, ტაძრის კედელთან მისი შეხების ადგილიც შესამჩნევად აიწეოდა—ამისათვის კი ტაძრის კედლის არსებული სიმაღლე საკმარისი არ არის¹. ასეთი მინაშენი—ჰეარავდა ახლომდგომთა ხედვისაგან შენობის ნაწილებსა და გუმბათს შორის არსებულ ნამდვილ შეფარდებას, მით უფრო, რომ ამ მინაშენს კლაკნილი სახურავი ჰქონდა.

როგორც ჩრდილოეთ ფასადზე XI საუკუნის კომპოზიციით შექმნილი იყო საკმარისად მოძრავ ფორმათა დაბალი ეკვდერი, ასევე სამხრეთ ფასადზე იყო აგებული მსგავსივე ნაგებობა, რომლისაგან მხოლოდ უმნიშვნელო კვალია დარჩენილი. მაგრამ განსაკუთრებით საყურადღებოა, რომ ისინი შენობის ასეთ გაგანიერებას დასავლეთ ფასადის ხაზიდან გვიჩვენებენ, ე. ი. სწორედ იმ ხაზამდე, რომელიც უკვე ვივარაუდეთ ჩრდილოეთ ფასადზე. სამხრეთ მხარეს მიწაზე ჩანს კედლის ნაწყვეტი, როგორც დასავლეთ ფასადის გაგრძელება სამხრეთისკენ. ეს ნაწყვეტი შემდეგ სწორი კუთხით უხევეს და გრძელდება რამდენიმე მანძილზე ტაძრის სამხრეთ ფასადის პარალელურად; კედლის უკანასკნელი ნაწყვეტის ზემო ამოყვანილია ტაძრის გვიანდელი ზღუდის კედელი (რიყისქვისა); გარედან აქ ორსაფეხურიანი ცოკოლია შემონახული. ეკვდერის სიგანე შიგნით უფრო დიდია (დაახლოებით 130 სანტიმეტრით) დასავლეთ ბოლოში, ვიდრე ჯერ კიდევ ეხლაც შერჩენილ ეკვდრის აღმოსავლეთ ბოლოში². იმ მითითებათა გარდა, რომელთაც კედლის ქვეითა ნაწილების ნაგლეჯები და ცოკოლი შეიცავენ, საინტერესოა აგრეთვე სამხრეთ ფასადის კუთხე, სადაც ოდესღაც ეკვდრის დასავლეთი კედელი ეკვროდა. აქ (დაახლოებით 1 მეტრის სიგანეზე) თლილი ქვების მოპირკეთების მაგიერ ყორული მასის უსწორო ზედაპირი ჩანს, ე. ი. კედელი ისე იყო შეწყვეტილი, რომ გვიანდელი შეკეთების დროს აღარსად აღარ შეიძლებოდა მოპირკეთება³. ფასადის აღმოსავლეთ ნაწილში დაცულია შენობის ნაწილი, რასაკვირველია, XV საუკუნეში და უფრო გვიანაც შეკეთებული, მაგრამ რომელიც ნაწილობრივ, ალბათ, ეკუთვნოდა ჯერ კიდევ ძველ პერიოდებს და ჩართული იყო XI საუკუნის კომპოზიციაში. დასავლედ შესასვლელიდან ეს დერეფანივით დაგრძელებული ოთახია, რომელიც ცუდად განათებულია კარითა და ერთი ფანჯრით სამხრეთიდან. მას აქვს ცილინდრული თალი ერთ სართავ კამარაზე; ეს კამარა ებჯინება ტაძრის კედლის გასწვრივ ორ კამარას, რომელნიც კედელს კონსოლით ეყრდნობა. თალი, კამარები და კედლის წყობა შიგნიდან, ძირითადად, შირიმის ქვისაა. გარედან აქაც ორ

¹ შდრ. სურ. 1.

² შდრ. გეგმა, სურ. 2.

³ სურ. 21—ტაძრის იმავე კუთხეზე, დასავლეთ ფასადზე, ქვემოთ შემოინახა მოპირკეთების რამდენიმე მუქი ფილა ყვითელი ტონისა, რომელიც როგორც ეტყობა იმავე დროისა უნდა იყოს.

21. ტაძრის სამხრეთ-დასავლეთი კუთხე

საფეხურიანი ცოკოლია შემონახული¹. შემდეგ აღმოსავლეთისკენ ძველი ტიმპანით და რელიეფებით მორთულ კარიდან არის გასასვლელი ძველ გუმბათიან ოთახში, რომელსაც სამხრეთიდანაც დამოუკიდებელი შესასვლელი ჰქონდა². სამხრეთ ფასადზე ჩვენ გვაქვს, როგორც ჩანს, სხვადასხვა ეპოქის ეკვდერის დაცალკეებულ ნაწილები, რომელთაც არ აქვთ ერთმანეთთან უშუალო კავშირი.

22. სამხრეთი ეკვდერი 1938 წლის რესტავრაციის წინ

შენობის ამ ხერხით გარშემოშენება დაბალი, ფორმით მოძრავი და ჩუქურთმით მორთული ეკვდერებით არ ამოწურავს იმ ცვლილებებს, რომელიც შეტანილი იყო შენობაში, რათა ის ეპოქის მოთხოვნილებათა დონემდე აეყვანათ. უეჭველია, რომ X საუკუნეში მდგარ შენობის თვით ფასადებზედაც ახალმა დრომ მოითხოვა ხელოვნების ახალი მოთხოვნილების გამოხატვა, — და ჩვენ არ შეგვიძლია არ ვცნათ, რომ ამის შემსრულებელი დიდი ხელოვანი და ამასთან უმთავრესად (თუ მოვიგონებთ მანგლისს) დიდი დეკორატივი ყოფილა. მისი მხატვრული განზრახვის უფრო სრულად დანახვა (ჩრდილოეთ ეკვდერის შემდეგ), მიუხედავად დიდი დამახინჯებისა, რესტავრაციისა და შეკეთებისა, შეიძლება გუმბათის ყელის მორთულობაში. იმ სახით, რა სახითაც ვხედავთ დღეს გუმბათის ყელს, არ შეიძლება ის, მთელი მისი კომპოზიციის მიხედვით არ ჩაითვალოს სწორედ XI საუკუნის ნაწარმოებად. უპირველესად ყოვლისა, მისი ფორ-

¹ სურ. 22 და 2.

² 1938 წლის რესტავრაციის დროს ეს შესასვლელი, რომელსაც დამოუკიდებელი ბალკონი ჰქონდა, რატომღაც ყრუდ ამოუშენებიათ. გეგმაში (სურ. 2) იგი აღნიშნულია 1922 წლის დაზომვის მიხედვით.

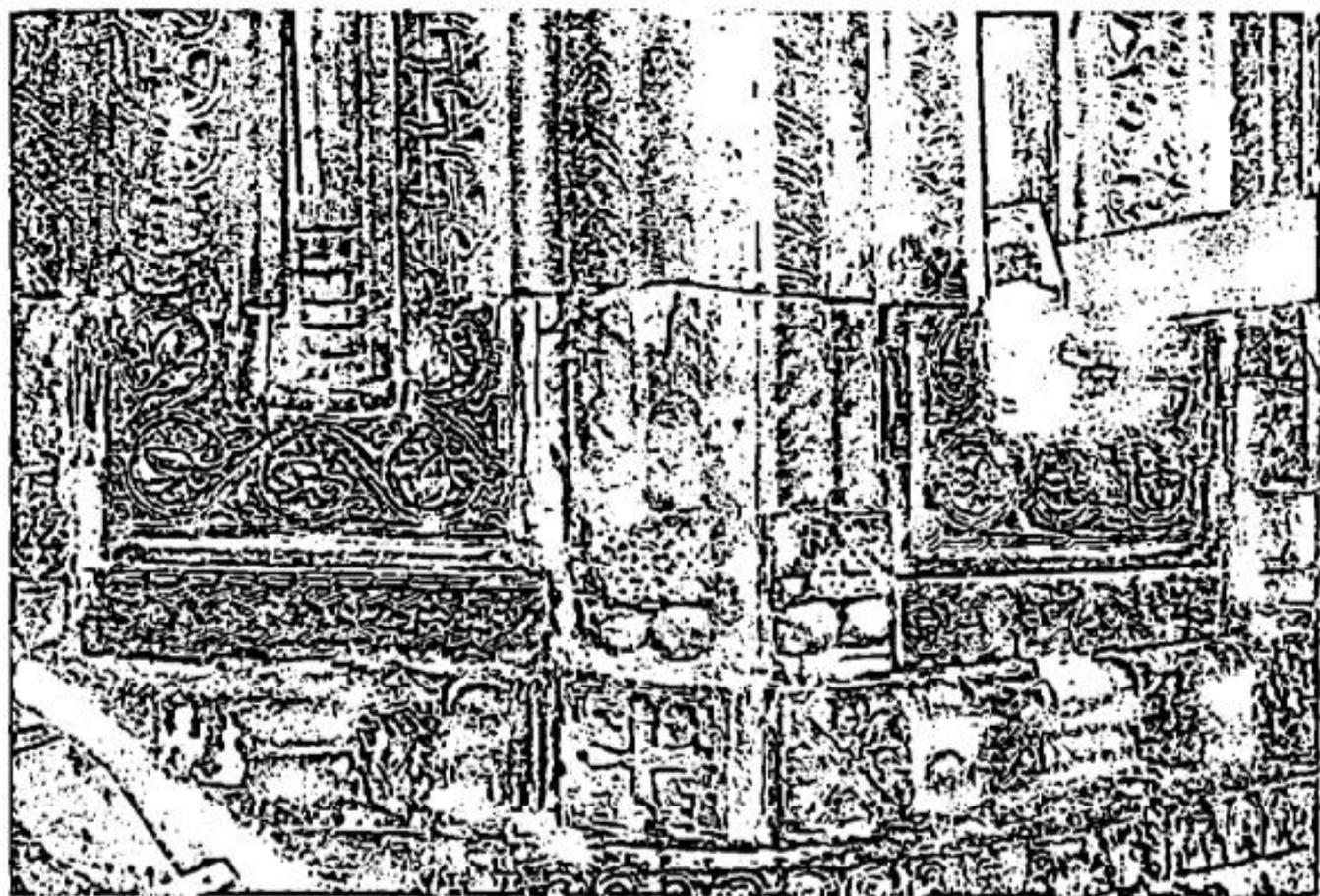
მეზია: სიმაღლის მნიშვნელოვანი ხაზის გასმა და 12 ფანჯარა 12 წახნაგში¹. ამასში გამომქლავნდა არა მარტო ახალი ეპოქის ტენდენცია, არამედ მისი მიზანდასახულობის შესაძლებელი მიღწევანი ქვეყნის შუაგულში. თორმეტწახნაგოვანი გუმბათი გვხვდება X და XI საუკუნის ძეგლებში, როგორც არის—ნიკორწმინდა, მანგლისი, მოქვი, ბედია, დოლის-ყანა (X საუკ. შუა), ენი-რაბათი, გოგიუბა, ბოქორმა, სავანე და IX საუკუნის ოპიზა და შატბერდიც. ე. ი. აქ პირველ ხანებში ბაროკულ-მხატვრული ტენდენციების სრულ გამომქლავნებაში და გუმბათის ყელის დაწახნაგებაში შემოიტანეს ვარიაცია, რომელიც გადაუდგა ჩვეულებრივ (ადრეც და შემდეგშიც) ჯერად (8 ან 16 წახნაგად) დანაწევრების წესს. შემდეგ დეკორაციული მორთვაც, აგრეთვე ბუნებრივად, სწორედ XI საუკუნის პირველ ნახევრისათვის დამახასიათებელ ხერხებს უპირისპირდება: ეს არის დიდი გატაცება ხუროთმოძღვრულად გამოყოფილი ნაწილების ან შენობის ადგილების მორთვით, დეკორის არა ერთი ელემენტით, არამედ რამდენიმეთი და ნაირნაირად გამომქლავნებული ფორმით. თითოეული ფანჯრის მოჩარჩოება შესდგება არა მარტო მკიდროდ მიკრული ორნამენტული ზოლისა (ოდნავ ამოზნექილ ზედაპირზე) და თევზისფხისებურ და მარყუჟის სახეებიან წყვილ ლილვაკებისაგან (ქვემოთა და ზემოთა სარტყელით), არამედ მას ქვეითა ჰორიზონტალზე კიდევ მეორე ორნამენტული ზოლიც აქვს (ბრტყელ ზედაპირზე)² და ისევ ორმაგი ლილვაკები სარტყელით, რომელთა ვერტიკალური და ჰორიზონტალური ლილვაკები ცალკე კვადრატებს ებჯინება³. როგორც ყველა ლილვაკის სარტყელები, ისევე მათ შორის კვადრატებიც, დაფარულია ორნამენტული ჩუქურთმით, რომელთა სახეები ყოველთვის იცვლება. ამგვარად, ჩვენ აქა გვაქვს 24 სხვადასხვა მოტივის ზოლი, კვადრატების 24 სხვადასხვა შევსება, ე. ი. თავისთავში ჩაკეტილი, ცენტრიდან სიმეტრიულად გამოსული სახეები და ბოლოს სარტყელის 72 სხვადასხვა მოკლე ზოლი, ზოგჯერ ისევე სიმეტრიულად აგებული შუა ღერძიდან. მაგრამ ამით არ ამოიწურებოდა გუმბათის მორთულობა. ფანჯრების ხაზის ზემოთ, წახნაგების წიბოებზე, პატარა თალებს შორის მონაკვეთებში მოთავსებული იყო ჩუქურთმიანი (რამდენადმე აეურიანი) ძალიან გამოწეული ნახევარსფეროები, ხვეული ჩალიჩით და დამატებითი მარყუჟებით მოჩარჩოებული (ამ ნახევარსფეროთაგან გადარჩა მხოლოდ რამდენიმე), ე. ი. კიდევ 12 მოტივი; ზემოთ გადიოდა ორმაგი ჩალიჩის სარტყელი, შემდეგ, როგორც ეტყობა, ჩუქურთმიანი თორმეტწახნაგოვანი სარტყელი (მისი ნაწილის დადგენა, ალბათ, ჯერ კიდევ შეიძლება ტაძრის ფრაგმენტებით) და, ბოლოს, მოჩუქურთმებული კოზმიდი. ფანჯრის ხაზის ქვემოთ მოთავსებულია წრეზე მიმავალი კოზმიდი, სტილიზირებულ მცენარეული სახის თაროთი, და მის ქვემოთ ორი ხვეული ჩალიჩით, ე. ი. სახეთა კრებული კიდევ ივსება.

¹ პირვანდელი სახით თითოეულ წახნაგში თითო-თითო ფანჯარა იყო, მოგვიანებით კი—ალბათ ალექსანდრეს დროს—ექვსი ფანჯარა პირდაპირ ამოაშენეს (თითო ფანჯრის გამოშვებით).

² შდრ. მსგავსივე ხერხი ნიკორწმინდის გუმბათის ფანჯრებში და იშხანის დიდი ტაძრის ზოგიერთ ფანჯრებში, ე. ი. XI საუკუნის ძეგლებში.

³ სურ. 23.

ამ ძველ მორთულობიდან შემოინახა მხოლოდ მცირე ნაწილი, როგორც ეტყობა, შემდეგ შეესებულ სწორედ ალექსანდრე I-ის მიერ ტაძრის აღდგენის დროს. გუმბათის ყელის მორთულობაში, მოჩარჩოების დანარჩენ ნაწილებისაგან ძალიან განსხვავდება ფანჯრების რამდენიმე ზემოთა თალის თავსართავი და მოჩარჩოების ქვეითა ნაწილები, რომელსაც თითქმის ყველგან, ერთ ქვაზე ამო-

23. გუმბათის ყელის დეტალი (სამხრეთის მხარე)

კრილი ორნამენტის დამატებითი ჰორიზონტალური ზოლი აქვს. მოჩარჩოების ეს ქვეითა ნაწილები XI საუკუნის ნამუშევარია, დანარჩენები კი—გვიანდელია¹. ამასთანავე ჩანს, რომ ძველ ნაწილებში ყველა 12 ფანჯარას ღია ხვრეტი ჰქონდა; ეხლანდელი ექვსი ყრუ ფანჯარა კი შეკეთების შედეგია². ასევე, დეკორის სხვა ნაწილებიდანაც ყველა ძველი კი არ არის, მაგრამ ყველა ნაირსახეობისათვის მაინც მრავლადაა დარჩენილი ძველი ფრაგმენტები, რომელთაგან ახლები ძალიან მკვეთრად განსხვავდებიან. მეტად დამახასიათებელია, რომ შეკეთების ხაზი გადის თითქმის ერთ დონეზე და მიწისძვრამ სწორედ აქ მოახდინა გუმბათის ყელის ქვეითა ჰორიზონტალური გარღვევა. იმავე ხაზამდე შიგ-

¹ ამ ნაწილების განსხვავება კარგად ჩანს სურ. 23-ზე.

² შდრ. ანალოგიური ხერხი კულეში (1381 წ. ახლო) და ხარხმაში, ე. ი. დაახლოებით იმავე ეპოქის ძეგლებში.

ნიდან აღწევენ ფანჯრის მორთულობის ნაწილები¹. უნდა აღინიშნოს, რომ რალაც „განახლება“, გაკეთებული გუმბათის ჩუქურთმის გათეთრების გზით (XIX საუკუნის დასაწყისში ხომ არა?), რომელიც სამწუხაროდ მხოლოდ ნაწილობრივადაა ჩამორეცხილი, ძალიან უშლის მის სწორ შეფასებას.

ასეთია გუმბათის მორთულობის სისტემა. ცხადია, რომ ის მთელი შენობის ცენტრალურ მომხიბლავ პუნქტს შეადგენდა მაყურებლისათვის. მისი სახეების განხილვაზე, ლაკუნებსა და გაფუჭებულ ადგილებში გვიანდელი დანამატების გამოყოფაზე, შედარებასა და ანალიზზე არ შევჩერდები—ეს არის დიდი და მომხიბლავი, მაგრამ სპეციალური ამოცანა². ამ ცენტრალურ პუნქტს უკავშირდებოდა ძველი შენობის ფასადის ნაწილების, მინაშენებით დაუფარავი, ზოგიერთი მორთულობა. მისგან ცოტა რამ გადარჩა, მაგრამ მათი საშუალებით, თითქოს, შეიძლება მთავარი ხაზების დადგენა. ჯვრის მკლავების ფრონტონების ქვეშ მოთავსებული იყო დეკორაციული, ჩუქურთმიანი ჯვრები, სხვა შენობის ჯვრებთან შედარებით უფრო პატარა ზომისა. ძირითადად ისინი შემოინახა სამხრეთსა და დასავლეთ ფასადებზე. შემდეგ, ვფიქრობ, მორთული იყო კიდევ მხოლოდ ფანჯრების ხერტები და კარები. ზოგიერთი რამ ამ პირვანდელი მორთულობიდანაა დარჩენილი, მაგრამ დიდი ნაწილები XV საუკუნეში ჩატარებულ განახლებას ეკუთვნის. შეკეთების მოპირკეთებაში შესული ჩუქურთმის ფრაგმენტები მეტწილად იმავე XI საუკუნისაა, და მხოლოდ ნაწილობრივ უფრო გვიანდელია; ცალკე დამოუკიდებელ აქცენტების სახით მათ არ ექნებოდათ ადგილი ფასადებზე—ისინი წარმოიშობიან, უნდა ვიფიქროთ, კარიბჭისა და გუმბათის მორთულობიდან³. ამგვარად XI საუკუნის დასაწყისის გადაკეთების პროექტი, როგორც ჩანს, შენობის მთელ გარეგან კომპოზიციას შეიცავდა⁴. მაგრამ ამ ბრწყინვალე და ოსტატურ ნამუშევრიდან თემურლენგის შემოსევისა და დარბევის შემდეგ XIV საუკუნის დამლევს, ცოტა რამ გადარჩა, უმთავრესად ფრაგმენტების სახით.

¹ გუმბათის ყელის ძველი ფანჯრების მოჩარჩოების ნაწილები ჩადგმულია ჩრდილოეთ ეკვდერის ჩრდილოეთ ფასადის წყობაში (იხ. სურ. 19): ეს არის სამი მკაფიო ფრაგმენტი—ყველა ისიფერი ქვისა, როგორც გუმბათის ჩუქურთმა.

² გუმბათის ყელის მორთულობის ფრაგმენტები მიწაზე გდია ტაძართან ახლოს; ერთი დიდი ფრაგმენტი კი წყაროს წინ დევს.

³ დამოუკიდებელ ფრაგმენტებიდან უფრო საინტერესოა: მწვანე ქვის ფანტასტიკურ მხეცთა გამოსახულება წნულის რგოლში, საკურთხეველის ფანჯრის გვერდით; ერთი ფრაგმენტი-რებული ნახევარფიგურა, დასავლეთ ფასადის მარჯვენა მხარეს, მწვანე ქვისა; ყვითელი მედალიონი, ნახევრად დაფარული დასავლეთი კარიბჭის ჩრდილოეთი ფერდობით; მოტეხილი, აყვავებული, იმავე მწვანე ქვის, წმინდა ნამუშევრის ჯვარი ჩრდილოეთ ფასადზე და სხვა,—ჩემის აზრით, ყველა ეს ფრაგმენტი (რასაკვირველია, აგრეთვე ისინიც, რომელნიც მიწაზე ჰყრიან) დაცული უნდა იქნეს შენობის შიგნით სამუზეუმო ექსპოზიციის სახით.

⁴ ძველი მოპირკეთება გაკეთებული იყო მსხვილ სწორ კვადრებისაგან ყვითელი, მწვანე და იისფერის რბილი ტონის ქვებისაგან; წყობის შედარებით დიდი ნაწილები—გარდა უკვე ხეშოთხსენებულისა— შემოინახა ჩრდილოეთ ეკვდერის აღმოსავლეთ და დასავლეთ კედლებზე, რომელნიც აღიმართებიან მოსახლურე სახურავების ხევით და რომლებმაც შემოინახეს ძველი სადა კოზმიდები.

თემურლენგის შემოსევანი, როგორც ცნობილია, წარმოადგენენ მკვეთრ ზღვარს ქართული კულტურის განვითარებაში. ქვეყნის საშინელმა დარბევამ და გაოხრებამ შეაჩერა არამარტო ნორმალური წინსვლითი განვითარება ქართული ხელოვნებისა, არამედ მისი ამოცანა მრავალი წლით დაიყვანა მანამდე არსებულის—და იმ მომენტში გაძარცულ, განადგურებულ და გაოხრებულის უბრალო აღდგენასა და შეკოწიწებაზე.

რუისის ტაძარი იმდენად დაზიანდა, რომ მეფე ალექსანდრე I (1412—1442) იძულებული იყო იგი მთლიანად აღედგინა¹. ამის შესახებ ლაპარაკობს წარწერაც, ტაძრის დასავლეთ შესასვლელის თავზედ:

Ⲫ Ⲛⲓ ⲗⲔⲟⲩⲏ Ⲓⲏ Ⲕⲟⲩⲟⲩⲗ Ⲕⲟⲩⲟⲩⲗ ⲗⲔⲟⲩⲗ
ⲔⲔⲟⲩⲗ ⲔⲔⲟⲩⲗ ⲗⲔⲟⲩⲗ ⲗⲔⲟⲩⲗ ⲗⲔⲟⲩⲗ ⲗⲔⲟⲩⲗ
ე. ი. ქ. ზე აღიდენ ღმერთმან მეფეთა-მეფობა დიდისა ალექსანდრესი, რომლისა მიერ კვალად აღეშენა საყდარი ესე. აღიდენ ღმერთმან და სული მათი კურთხეულ ყოს!²

უპირველესად ყოვლისა ვცადოთ წარმოვიდგინოთ, რა იყო და რა შეიძლება დანგრეულიყო თემურლენგის მიერ რუისის ტაძარში.

ჯერ ერთი—რუისის ტაძარი, ცხადია, გაძარცვული იყო. ჩვენამდე, მართლაც, რუისიდან არ მოღწეულა არც ერთი ძველი ნაწარმოები ქართველ ოქრომკედელთა და დაცული ნაქარგობაც XVII საუკუნეზე აღრინდელი არ არის³. ტაძარი ასევე გაძარცვული დარჩა (უკანასკნელად იგი გაძარცვული იყო მეფის რუსეთის ბატონობის დროს) და ამაყოფიდა მხოლოდ წმინდათა ნაწილების სიმრავლით დიდ კარედ ხატში. ამ გაძარცვას თან დაერთო ტაძრის შინაგანი გაოხრება, კედლის მხატვრობის გაფუჭება, თავისი ფიგურული გამოსახულებებით. გარდა იმისა რომ ჩეხდნენ და თოფს ესროდნენ, უნდა ვიფიქროთ, რომ ცეცხლით განადგურებასაც ცდილობდნენ. შემდეგ, შენობის გარედან იყო დანგრეული, რასაკვირველია, გარეთა და ამასთან ადვილად დასანგრევი ნაწილები, ე. ი. აღმოსავლეთი ფასადი, ეკვდერი სამხრეთსა და ჩრდილოეთ ფასადებზე და დასავლეთი ფასადი შესასვლელის წინ არსებული კარიბჭით. ამგვარად აღდგენა დასკირდა მთელ ნაგებობას. ეს აღდგენა XV საუკუნის მეორე მეოთხედს ხვდება⁴.

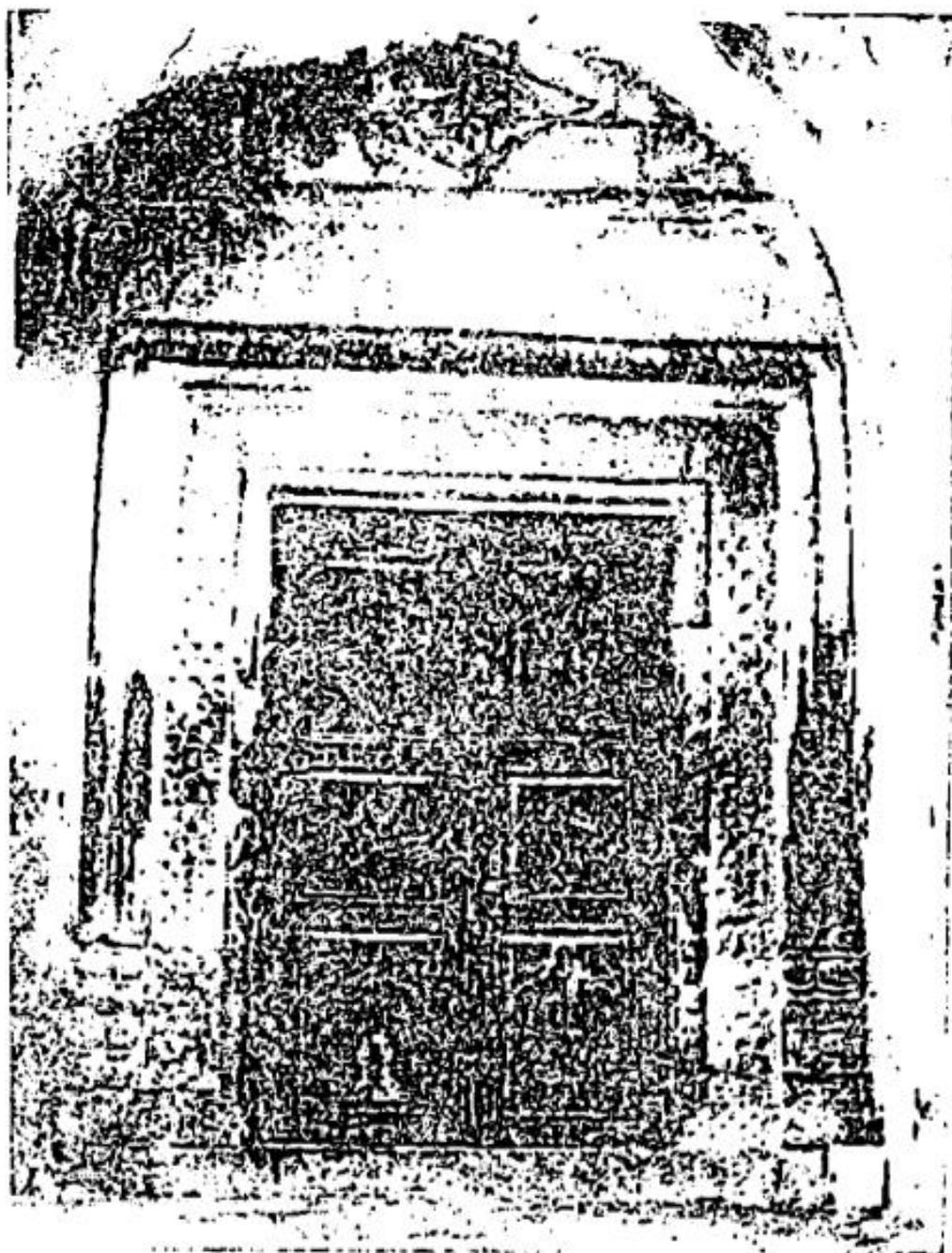
¹ ვ ა ხ უ შ ტ ი, ლეოლრაფიული აღწერა საქართველომსა (ბროსეს გამოც.), სპბ. 1842, გვ. 260.

² თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ს (I, გვ. 10, №-I) წარწერა მოყვანილი აქვს ზოგიერთი ნაკლით. Brosset-ს (VI, 7) და პლ. ი ო ს ე ლ ი ა ნ ს (ტიმოთე გაბაშვილის მოგზაურობის გამოცემაში 1852, გვ. 43) ქარაგმები გახსნილი აქვთ. წარწერა გაურკვეველად იკითხება შეთეთრების გამო, რომელიც მხოლოდ ნაწილობრივია ჩამოცილებული (სურ. 24).

³ სალაროს შესახებ ნაწყვეტი ცნობები მოეპოვებათ: *Мураице*, Грузия и Армения, III, გვ. 112; Brosset, VI, 10—13. უფრო სრული ცნობები: *Д.и. Бакридзе*, Кавк. в др. пам., стр. 108—109; *Воарова*, МАК, IV, 146—147 და განსაკუთრებით თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, არხ. მოგზ., I, 109—123.

⁴ ი ვ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, IV, 1, ტფ. 1924, გვ. 31.

შიგნით მოუხდათ წყობის, მოპირკეთების, თალების და კამარების შეკეთება და სვეტისთავეების ახლად გაკეთება. უეჭველია, რომ სამი აფრა გუმბათის

24. დასაველეთის შესასველელი კარი ალექსანდრე I-ის წარწერით

ქვეშ ძალიან იყო დაზიანებული, რის გამოც დღესაც აქვთ მეტად დამახინჯებული ფორმები. ამგვარად ეკლესიის შიგნითა სახე ალექსანდრე I-ის შეკეთების შედეგს წარმოადგენს¹.

ფასადების განხილვისას, უპირველესად ყოვლისა, უნდა აღენიშნოთ, რომ მაშინ (XV საუკუნეში) უარყვეს ეკვდერის აღდგენა სამხრეთ და ჩრდილოეთ

¹ კედლების და კამარების გასუფთავება რუსეთის დროის შელესვისაგან აუცილებელია, რათა გამოაშკარავდეს დანაწევების სურათი.

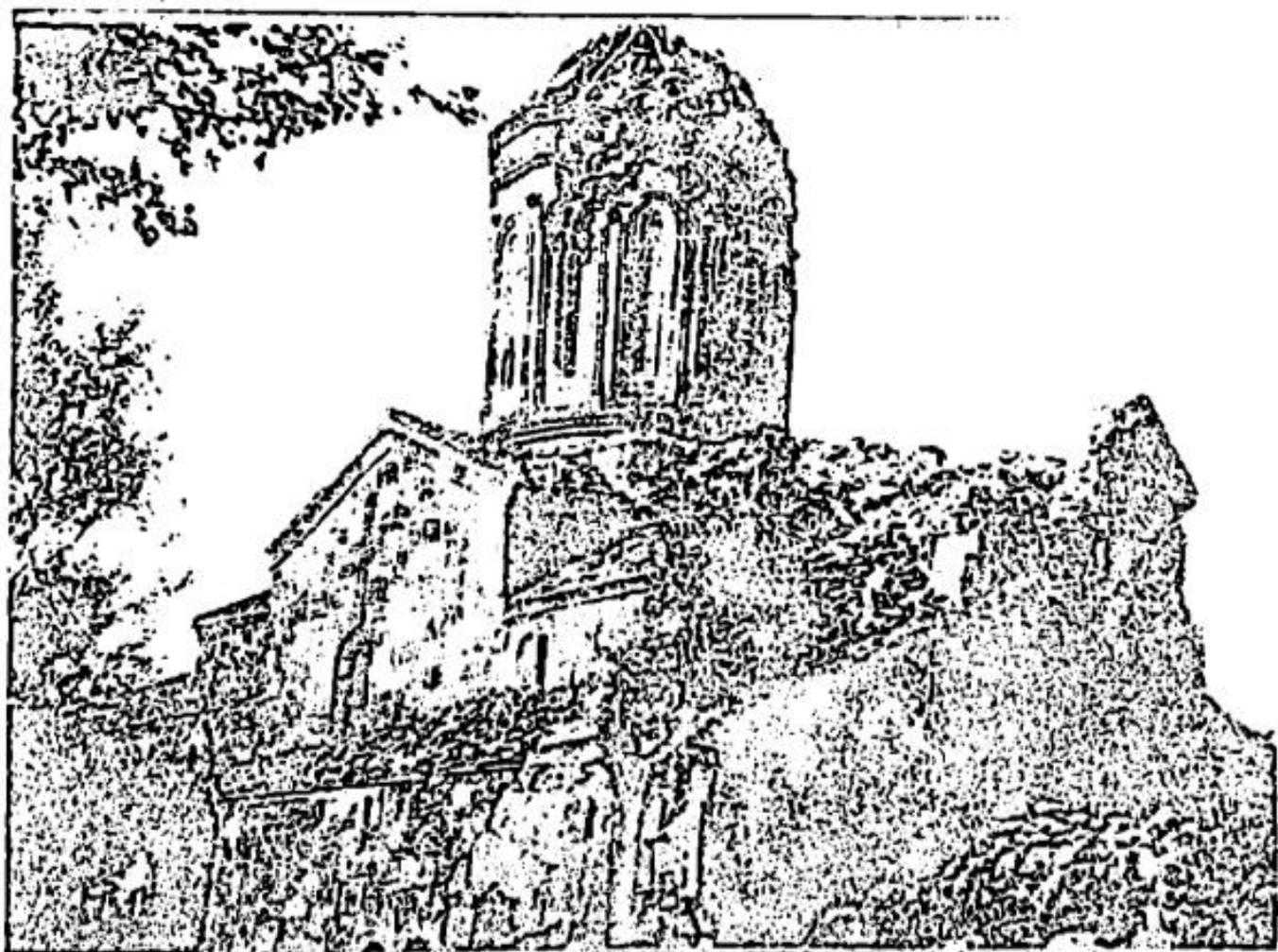
ფასადებზე, და დაკმაყოფილდნენ იმით, როგორცა ჩანს, რომ აღმოსავლეთ ნაწილში ეკვდერის დარჩენილი სადგომები შეამაგრეს, მოაპირკეთეს და გამოიყენეს. დანარჩენი კი, ალბათ, სულ მთლად აიღეს. შემდეგ, გამაგრებული იყო ყველა ფასადი, ე. ი. გაფუჭებული და ჩამოვარდნილი მოპირკეთება ხელახლა იყო გაკეთებული, ალბათ ძველი, ხელმეორედ თლილი ფილებისა და დამატებული ახალი, შემთხვევითი ფილებისაგან. ამის გამო წყობა გამოვიდა კრელი. უსწორ-მასწორო; და მხოლოდ პატარა კუნძულებად მასში გადარჩენილი, როგორც ეტყობა, სრულიად მაგარი ნაწილები, ამ საერთო შთაბეჭდილებიდან გაირჩევა თავისი მნიშვნელოვანი და მალალხარისხოვანი შესრულებით. ოსტატებმა მოპირკეთებაში გამოიყენეს ძველი შენობის ყველა მოჩუქურთმებული ნაწილი და ამიტომ ეს გამოყენება იძლევა ისეთ კრელსა და შემთხვევითი ხასიათის სურათს. იგი ზოგან უსიამოვნო, მახინჯ სახესაც კი ლებულობს, რადგან ისინი სცდილობდნენ საკუთარი გემოვნებით გაეკეთებინათ ფიგურული რელიეფები ან ორნამენტული ჩუქურთმა. ასე, განსაკუთრებით მახინჯია, ჩრდილოეთ ფასადის შუა არის რელიეფზე, სამივე ფიგურა, რომელთაგან ერთს გონიო უკირავეს ხელში; მთელ რელიეფს არ აქვს არავითარი კომპოზიცია—ეს არის პრიმიტიული „ბავშური“ ნახატი¹. მხოლოდ კომპოზიციის მხრივ ოდნავ უკეთესია დასავლეთ ფასადზე შუა ფანჯარასთან მყოფი რელიეფი, სადაც ჯვრის აქეთ-იქით ასეთივე მახინჯი სახეები თითო-თითოდაა განლაგებული—ზემოთ ანგელოზები, ქვემოთ კი ხალხი. ფანჯრების და კარების მოჩარჩოების აღდგენილი ორნამენტული ნაწილები აგრეთვე განსხვავდება ოსტატურად შესრულებულ ძველ ნაწილებისაგან თავისი მოდუნებულობით, არეული და დაუდევარი ნახატი და დაქსაქსული ნაწილების ტლანქი შეერთებით. გუმბათის გადაკეთებაზე კი ზემოთ იყო თქმული.

ეპოქის მხატვრული დაცემა აქ გარკვევითა ჩანს მთელი თავის სიძლიერით. ამ მხრივ თვალსაჩინოა შესასვლელი კარების მორთულობის შედგენა. თუმცა ტაძრის სამივე შესასვლელს აქვს ძველი მორთულობის ფრაგმენტები, მაგრამ ისინი ძლივს განირჩევა, მთლიანად კი გამოყენებულია XV საუკუნის კომპოზიციაში: ეს არის მხოლოდ ზოლი კუთხით მიმავალი ორნამენტაციისა და ლილვაკებისა, რომელთაც (ლილვაკებს) საფუძველთან გამოყოფილი რგოლები აქვთ². პირველი შეხედვით ეს იგივე გადაწყვეტაა, რომელიც X საუკუნის ბედის ნაგებობაში გვაქვს, რომელშიაც შეტად საყურადღებოა ახალი გზების ძიება, პირველი ფრთხილი და გაუბედავი ცდა; მაგრამ რა განსხვავებაა შესრულების ხარისხში, დამუშავებაში და დეტალების მონაფიქრში. რუისის ტაძარში კი ნაჩქარევად გაკეთებული, პირდაპირ ხელოსნური ნამუშევარია. ასეთივე მდგომარეობაა აღმოსავლეთ ფასადზეც, სადაც, შეიძლება ითქვას, ძველ

¹ იმავე ქვაზე დარჩა ფიგურათა მწკრივის ქვემოთა ნაწილი, სამი ფიგურის ზემოთ განლაგებული.

² სურ. 24—ასეთივეა სამხრეთ ეკვდერის დასავლეთ შესასვლელის მოჩარჩოება (მდრ. სურ. 3). ეს კარი ქვეითა ნაწილში შეკეთებულია, ალბათ, XVII საუკუნის შუა წლებში როსტომ მეფის ცოლის, მარიაშის მიერ (იხ. ვ ა ხ უ შ ტ ი ს გეოგრაფია, გვ. 260), როგორც ზოგიერთი მსგავსივე შეკეთებანიც.

მორთულობიდან არაფერი დარჩენილა, რის გამოც ფანჯრისა და დეკორაციული ჯვრის ორნამენტაცია კი ხელახლადაა გაკეთებული¹. ამ ფასადის ჩამოგლეჯილი კედელი, ალბათ, იმდენად უსწორო იყო, რომ მისი მოპირკეთების შემდეგ იგი უცნაური ფორმისა და არამოტივირებული გამონაშვებითაც კი გამო-

25. რუისის ტაძარი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან 1920 წლის მიწისძვრის შემდგომ (1927 წლ. ფოტო)

სულა. სამწუხაროდ, მიმდინარე წელს ჩატარებული ძეგლის შეკეთება არ ყოფილა გამოყენებული ძეგლის ისტორიისათვის საინტერესო მომენტების დადგენისათვის, ახალი შეკეთებით კი ასეთი შესაძლებლობა მგონი უფრო მოსპობილია.

¹ ამ ფასადზე მსჯელობისას იძულებული ვართ ვისარგებლოთ ძველი ფოტოთი ერმაკოვის კოლექციიდან № 5636 და კიდევ ბალტრუშაიტისის სურათით მის წიგნში *Etudes sur l'art médiéval en Géorgie et en Arménie*. Paris, Leroux, 1929, pl. (იხ. სურ. 25), რადგან ტაძრის წრეწვანდელი რესტავრაციის სამუშაოების დროს მოპირკეთების მნიშვნელოვანი ნაწილი ზევით ააგლოჯეს, ქვეით კი ამტვრევდნენ მთელ ქვებს და ქვების გაფუჭებულ ნაწილებს და ახლებით სცვლიდნენ მათ. ალბათ, აღმოსავლეთი ფასადი შეკეთებული იყო მარიამ დედოფლის მიერაც, რომლის მიერ ტაძრის შეკეთებას ბატონიშვილი ვახუშტიც იხსენიებს (იხ. გეოგრაფია, გვ. 260).

დასავლეთ ფასადზე, გარდა ამისა, აშენებულია პატარა, სამივე მხრიდან გახსნილი კარიბჭე¹. ის, ალბათ, მასებით ასახავს დასავლეთ შესასვლელის ძველ კარიბჭეს². რასაკვირველია, მთელი შენობა ხელახლა იყო გადახურული, სამწუხაროდ არ შეგვიძლია ვთქვათ როგორი სახურავით, რადგან XIX საუკუნეში რუსეთის სასულიერო მმართველობამ რამდენჯერმე აღადგინა ტაძარი³. ასევე ტაძრის კოზმიდებიც—ტლანქი აღდგენაა ჩვეულებრივი საშუალო საუკუნეებიდან მოყოლებული ფორმისა.

მთელი ეს საამშენებლო სამუშაო, მეფე ალექსანდრე I-ის ბრძანებით ჩატარებული, შესრულებული იყო არა პროექტის მიხედვით, არამედ ხუროთმოძღვრის მეთვალყურეობის ქვეშ უბრალო ხელოსან-კალატოზების მიერ. აქედან გამომდინარეობს სამუშაოს დაბალი ღირსება ყველა მიმართულებით, ზემოთმოყვანილი წარწერის შესრულებაშიც კი⁴. ეს კალატოზები, ალბათ, მუშაობდნენ დიდის გულმოდგინებით; და ისინივე ითხოვდნენ ოსტატის (?), თუ ხუროთმოძღვრის (?) სულის შენდობას წარწერაში, რომელიც, როგორც ჩანს, იმავე ხელითაა შესრულებული, როგორითაც შესრულებულია წარწერა ალექსანდრეს მიერ ტაძრის აღდგენის შესახებ. ის იმყოფება ტაძრის სამხრეთ შესასვლელის მარცხნივ: **УЪЕДХЪОУ| ХС РДЛ'УСЦ| УЪУ'УС Х'НС| О'Н Ц'Н',** ე. ი. გალატოზთა ზედა მომგესა შალვას შეუნიდვეს ღმერთმან, ამინ. წარწერა ცუდადაა შენახული (ოთხსტრიქონიანი).

5

რუისის ტაძრის შემდეგ ისტორიას, როგორცა ჩანს, არავითარი მნიშვნელოვანი მომენტი აღარ განუცდია⁵. ეპისკოპოზთა კათედრა, სინოდისადმი და-

¹ იხ. სურ. 1.—შდრ. მას XVII საუკუნეში აშენებული იკორთის დასავლეთი კარიბჭე. განსაკვირვებელია ერთნაირი ფორმების არსებობის დროს შესრულების ასეთი განსხვავება.

² დასავლეთი კარიბჭის ამალლებულ ძირში ძვეს დიდი თეთრი ქვის ჩალიჩები (შდრ. სურ. 2), ეს უუტველად ძველი კარიბჭის ნარჩენებია, ე. ი. აქაც მხოლოდ ძველი ფორმებით მშენებლობაა.

³ ბ რ ო ს ე (VI, 7) ამბობს, რომ ეკლესია „უწინ გადახურული იყო მწვანე ფერის მოკიქული კრამიტით“-ო; რამდენიმე მოკიქული ლურჯი ნაქერი გამოშვერილია სახურავის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში. საკმარისად ბევრი ცალკეული ფილა და აგრეთვე მრუდთარგა კრამიტი გამოყენებულია რომელიღაც საფლავის მორთულობაზე, ტაძრის შიგნით სამხრეთ კედელთან. დამახასიათებელია, რომ ძველი სახურავის გადახურვიდან (X—XI საუკუნისა) XV საუკუნის ოსტატებმა წყობაში ჩაატანეს რელიეფურად მორთული კრამიტები: ერთი მოკიქული, მუქ იისფერისა არის აღმოსავლეთ ფასადზე ფანჯრის მარჯვნივ (შდრ. ერმაკოვის ფოტო № 5636); მეორე კი, მოუქიქავი, ასომთავრული ასოებით, ჩადგმულია შესასვლელის მარჯვნივ სამხრეთ ფასადზე.

⁴ სურ. 24.

⁵ იხ. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, გვ. 107, № IX; Brosset (VI, 7) „მოგესა“ კითხულობს როგორც „მოშვესა“, რაც უფროსს ან ხელოსანს ნიშნავს-ო. ვფიქრობ, რომ სწერია **РДЛ'УСЦ** და არა **РДУ'УСЦ**.

⁶ უკანასკნელ ეპოქებიდან შემოინახა მხოლოდ: კედლის მხატვრობის ნარჩენები ქვის კანკელზე, მის გვერდით ჩრდილოეთ პილასტრზე და სამხრეთ მხარის ამოშენებულ გასასვლელ-

ლოოდ იქნა დაკეტილი, მაგრამ ინახებოდა როგორც კულტურულ-ისტორიული და მხატვრული ძეგლი.

ბოლოს, პირველად 1936 წელს რუისის ტაძრის გამაგრებისათვის სრულიად საქართველოს ცაკთან არსებულმა ხელოვნებისა და სიძველეთა დაცვის კომიტეტმა გამოჰყო განსაზღვრული თანხა, რომლითაც შეკეთებულ იქნა განსაკუთრებით დაზიანებული ადგილები გუმბათის ყელში და სფეროში. მხოლოდ მიმდინარე წელს რეორგანიზებულმა, ხელოვნების საქმეთა სამმართველოსთან არსებულმა, კულტურის ძეგლთა დაცვის განყოფილებამ ფართო მასშტაბით გაშალა მუშაობა და უნდა ვიმედოვნოთ, რომ არა მარტო შეკეთებული იქნება შენობა, მისი შენჯღრეული ნაწილების შეკეთებით, და მოწესრიგდება მთელი უბანი, პირველ რიგში თვითონ ტაძარი და სამრეკლოს კოშკი, არამედ ჩატარდება ის სამეცნიერო კვლევა-ძიებაც, რომლის შესახებ გზადაგზა ზემოთ იყო თქმული, და რომელიც, სამწუხაროდ, აქამდე არ უსწრებდა წინ საამშენებლო და სარემონტო-სარესტავრაციო სამუშაოებს. იმედი გვაქვს აგრეთვე, რომ საფუძველი ჩაეყრება ადგილობრივ მუზეუმსაც.

VIII. 1938.

